

A V H A N D L I N G A R

OM FÖRHISTORISKA SADLAR I SVERIGE.

AV

RUNE NORBERG.

Ehuru hästen såsom husdjur och människans följeslagare uppträder mycket tidigt i människosläktets historia är det mycket ovisst om man förstod att dra nytta av hästen såsom riddjur förrän på ett tämligen sent stadium. Och det är ganska troligt, att uppfinnandet av ridsadeln icke är samtidigt med ridkonstens första uppträdande. Hos vissa folk har man iakttagit det förhållandet, att ridsadeln kommer till användning under en ganska sen fas av den kulturella utvecklingen och då till att börja med endast hos en viss klass.

Sadelns ursprungsland är ännu okänt. Äldre forskare¹ ha företrädesvis gissat på Persien, där en tidig förekomst av sadlar ansetts dokumenterad genom talrika reliefavbildningar. Emellertid torde de persiska liksom de assyriska sadlarna snara-

re ha varit sadeltäcken — ehuru stundom försedda med putor och dynor — än verkliga sadlar med stomme av trä. Härpå tyder dels Xenophons något hånfulla yttrande om de persiska ryttarna, att de hade flera kuddar på sina hästar än i sina bäddar, dels också den flerfaldiga gången i grekisk litteratur återkommande uppgiften att grekerna lärt känna bruket av sadeln, »ephippion», genom persisk förmedling.

Den grekiska ephippion var alltså endast ett sadeltäcke även om den stundom kunde vara försedd med ett träställ som stöd, och den kan för övrigt tidigast påvisas i det mindre-asiatiska Grekland. Av Xenophons klassiska avhandling om ridkonsten² framgår att man i ganska stor utsträckning bibehöll det gamla bruket att rida barbacka, vilket också bekräftas av de i norra Parthenonfrisen avbildade, i det Panatheneiska festtåget ystert fram-sprängande ynglingarna.

Även annorstädes än i Persien har man sökt sadelns ursprung. Främst ha då de sydryska stepprakterna ifrågasatts, eme-

¹ Beckman: Beyträge zur Geschichte der Erfindungen; Ginzrot: Wagen und Fahrwerke der Griechen und Römer, München 1817. Beträffande sadelns historia ha ytterligare anlitats: Schlieben: Reit- und Packsättel der Alten, Annalen des Vereins für Nassauische Altertums-kunde 20, 1888, samt tillgängliga uppslagsverk, framförallt Daremberg et Saglio: Dictionnaire des Antiquités, artiklarna »clitella, ephippium, sagma, scordiscus, sella equestris» och Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte, artikeln Sattel.

² En tysk översättning utgiven av Jacobs, Gotha 1825: »über die Reitkunst».

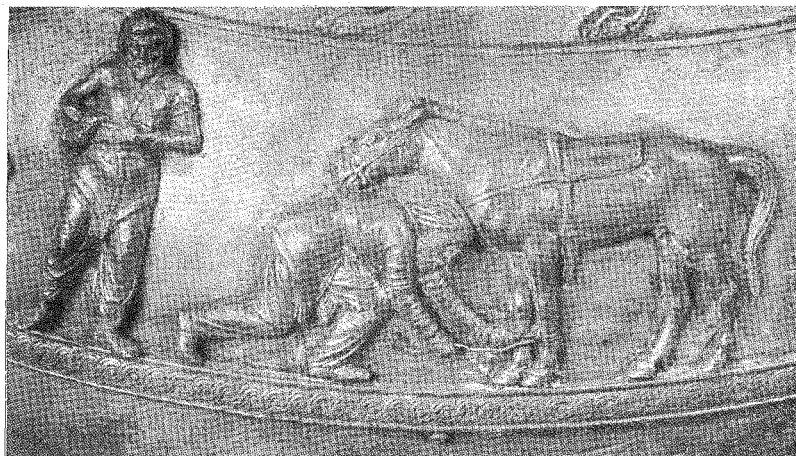

FIG. 1. SADLAD SKYTISK HÄST, FRÅN SILVERVAS. CERTOMLYK, RYSSLAND.

dan man på grekiska vaser t. ex. fig. 1. från 300-talet före Kristus kunnat iakttaga verkliga sadlar på bilder av skytiska ryttare.³ Några präktiga fynd från tredje och fjärde århundradena före Kristus, innehållande rester av sadlar ha ytterligare bekräftat denna teori. Från en skytisk gravhög i Alexandropol föreliggas sadelrester, som visa att själva ställningen var av trä med spår av röd bemålning, att sadelbågarna voro beslagna med remsor av tandat guldbleck, och att på sadelns vänstra sida befann sig en järnsölja, förmodligen till sadelgjorden och på högra sidan ett hölster av trä med bronsbeslag. På en sadel voro ännu läderrester bevarade, som voro fästa vid trä medelst silvernitar med huvuden av guld. Liknande guld- och silverbeslagna sadelrester till inte mindre än åtta hästar hittades i den stora gravhögen, »kurganen», vid Certomlyk. Det ligger nära till hands att tänka sig, att skyterna, även om de kanske ej

själva uppfunnit ridsadeln, dock först fört den med sig till Europa österifrån. Också de efter skyterna kommande sarmaterna tyckas ha spelat en viss roll vid sadelns utbredning västerut.

Även beträffande mindre betydande områden av det mänskliga livet än religion, vetenskap och konst voro romarne avhängiga av Hellas. Det ovannämnda grekiska sadeltäcket »ephippion» övertogs och ingick under namn av »ephippium» under en lång tid i det romerska rytteriets utrustning. Den verkliga sadeln, »sella equestris» uppträder jämsides med ephippium bevisligen under 300-talet efter Kristus och sannolikt långt tidigare. Allra tidigast uppträder den i det östromerska riket, men snart också bland auxiliartrupperna, t. ex. vid Rhengränsen. På de kända romerska soldatgravstenarna i Rhentrakten framställes ofta den döde till häst sittande i en sadel med tillhörande rikt remtyg, fig. 2. Ett gemensamt drag hos auxiliartruppernas, trots de heterogena nationalitetsförhållandena täm-

³ Jämför artiklarna Certomlyk och Alexandropol i Ebert: Reallexikon.

ligen likartade sadlar äro tre nedhängande remmar, en detalj, som tidigast återfinnes hos, och säkert också emanerar från sarmater och sassanider.

Den första i bild framställda, verkliga sadeln med höga karmar förekommer på Teodosiuskolonnen i Konstantinopel från slutet av 300-talet efter Kristus.⁴ Denna »sella equestris» utvecklades under 300-talet mot allt större prakt och tyngd. Kejsar Teodosius föreskrev år 385, att sadlar, som begagnades till posthästar, ej finge överskrida 60 pund, d. v. s. omkring 30 kg. i vikt, och en kejsare under 400-talet, Leo I, fann sig föranlåten att förbjuda sadlars besättning med pärlor och ädelstenar.⁵ Det sistnämnda förbudet ger ju en god antydning om sadlarnas utsmyckning.

Såsom det med önskvärd tydlighet framgår av reliefbilder på Juliermonumentet i Saint Remy och den romerska triumfbågen i Orléans, använde gallerna sadlar försedda med sadelknapp och hög bakre karm.⁶ Om denna sadeltyp är inhemsk eller också den en österifrån lånad form, är ej lätt att avgöra, då, såvitt jag vet, några bevarade sadelrester ej förefinnas från det keltiska området. En i själva La Tène funnen träkonstruktion, avbildad i Vouga: »La Tène», fig. 10, är utan tvivel en ren packsadel.

Bland germanstammarna på kontinenten tycks ej någon enhetlighet i bruket av sadlar ha rått. Caesar säger om germanerna, närmast om sueverna, att de föraktade allt bruk av sadlar och fördömde

FIG. 2. GRAVSTEN ÖVER EN ROMERSK SOLDAT, ALTERTUMSMUSEUM, MAINZ.

det såsom ett tecken på veqlighet.⁷ Men detta yttrande behöver ej gälla om *alla* germanstammar, av vilka de flesta redan vid denna tid åtnjöto anseende som skickliga ryttare och i kavalleristrid oövervinnliga. Man behöver icke heller nöd-

⁴ E. Müntz: *Revue des études grecques* 1888, p. 318.

⁵ Codex Justiniani XI: 11.

⁶ Ebert: *Reallexikon*, artikeln Sattel, plansch 55 b.

⁷ *De bello gallico* VI: 2: »*ephippia, neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur quam ephippiis uti*». Med suever menar Caesar i allmänhet en stor del av de av honom kända germanfolken.

FIG. 3. SADELBSLAG AV GULDPLÅT. CASTEL TROSINO, ITALIEN.

vändigtvis förutsätta, som det vanligtvis sker, att alla bland germaner under de följande århundradena förekommande sadlar ha sitt ursprung i de provinsialromerska. Det förefaller sannolikt att de från Svartahavstrakterna återvändande goterna där lärt känna och begagna sadlar och sedan i sin tur spritt kunskap härom till andra germanfolk, som de kommit i beröring med under sina vandringar. Från Gallien kunna impulser ha kommit. Även Hunnerstormen vid 300-talets slut har säkerligen medfört kunskapen om sadlar och i själva verket torde de i de germanska gravfälten vid Castel Trosino och Nocera Umbra i norra Italien förekommande orientaliskt praktfulla sadelbeslagen av guld,⁸ såsom det antytts av Sune Lindqvist i »Vendelkulturens ålder och ursprung», kunna föras tillbaka just på hunnerna, fig. 3. I den samtida litteraturen förekomma flera uppgifter om att

⁸ Dessa märkliga fynd äro publicerade i Monumenti antichi pubbl. per cura della R. Accademia dei Lincei, XII och XXV, Milano 1902 och 1918. Beslagen angivas där utan närmare motivering såsom tillhörande sadlarnas främre karmar (la parte anteriore dell'arcione di una sella).

germanerna under folkvandringstiden begagnade sadlar. Så sägs t. ex. om Chnodomar, en alemannisk konung, som kämpade mot romarna vid Strassburg år 357, att han var fruktansvärd att skåda när han reste sig i sadeln, och riktade sin lans emot fienden. Om Quaderna i Mähren berättas det, att rättigheten att begagna sadel hos dem var ett furstligt privilegium.⁹ Gunthari, burgunderkonungen, befallde att den snidade sadeln skulle spännas på hans häst,¹⁰ o. s. v. Tyvärr äro, såvitt jag vet, några sadelrester från Mellaneuropa, som kunde återspegla de i litteraturen nämnda praktföremålen ej bevarade. I Lindenschmits Handbuch der Deutschen Altertumskunde, del I, sid. 287, nämnas emellertid några till oigenkänlighet förtorkade trärester, som på grund av sitt läge vid ett hästskelett antages vara sadeldelar.

I Eddan nämnas sadlar upprepade gånger liksom i Snorres Heimskringla. De i Eddadikterna förekommande spåren

⁹ Amm. Marcellinus XVI: 12.

¹⁰ »ducere equum iubet et sella componere sculpta».

av sadlar gå så långt tillbaka att en och annan forskare¹¹ känt sig frestad antaga att sadeln uppstått fullt självständigt på nordisk botten. Själva ordet sadel — gno södull, ags sadol, ght satul och satal etc. — har gammal hävd i den germanska världen. Meningarna om dess ursprung äro emellertid delade bland språkforskarnes.¹² Ordet låter sig icke fullt nöjaktigt förklaras som återgående på det gotiska »sitan», sitta, och några slaviska ord för sadel — det gammalslaviska sědulo eller sedlo och det polska siodlo — visa ett tydligt samband med de nyssnämnda germanska. Med ledning av den ovan skisserade teorien om sadlarnas östliga ursprung kan man möjligen tänka sig den eventualiteten, att ordet ifråga följt föremålet och att det sålunda skulle vara ett östligt, kanske skytiskt lånord både i de germanska och de slaviska språken.

En antydning om att vi ha att söka präktiga sadlar här i Norden omkring år 500 efter Kristus ges i det fornengelska Beowulfskvädet.¹³ När geaternas hjälte Beowulf som segrare utgått ur kampen mot odjuret Grendel överhopas han med gåvor av den tacksamme och givmilde Hrodgar, danernas konung. Den yppersta gåvan utgjordes av åtta hästar, av vilka en var försedd med »en sadel, sinnrikt inlagd och prydd med juveler». I R. Vickbergs versifierade översättning lyder ifrågavarande parti av dikten:

»Jarlarnes värn lät vidare föra
in uti huset åtta hästar
Med guldsmidda betsel; på en av dem låg
en guldsmyckad sadel, konstrikt arbetad.
Det var den höge konungens säte i striden
Då Healfdeans son ville öva svärdslek»

Tyvärr är översättningen av den vers¹⁴ som närmare beskriver sadeln, icke fullt klarlagd. Enligt Clark Hall är sadeln »sinnrikt inlagd, smyckad med juveler». En annan engelsk Beowulfkännare översätter »since», det kritiska ordet, med silverprydd. Denna tolkning överensstämmer givetvis bäst med de nedan beskrivna resterna av sadlar från den tid Beowulfkvädet skildrar. Tyvärr synes översättningen ifråga icke kunna fasthållas av språkliga skäl.

Ur de två sista av de ovan citerade verserna erhåller man en intressant antydning om den smyckade sadelns stora betydelse, dess karaktär av konungens personliga egendom, hans »härsäte».

*

Den ovan skisserade framställningen ur sadelns historia under äldre tider, som tecknats huvudsakligen på grundval av avbildningar i konsten, omnämmanden i samtida litteratur och andra lika indirekta källor må tjäna som bakgrund till det nedan beskrivna, genom förvånande talrika fynd konstaterade svenska materialet.

Uppslaget till denna studie gav ett intressant fynd från Kanalgatan i Jönköping, som för några år sedan insändes till Statens historiska museum, där det

¹¹ Schlieben a. a.

¹² Jämför E. Hellquist: Svensk etymologisk ordbok; H. Falk och A. Torp: Etymologisk ordbog samt Noréen: Abriss der urgerm. Lautlehre, s. 200.

¹³ Vers 1035—1042.

¹⁴ Vers 1038: »sadol, searwum fah, since gevurtad».

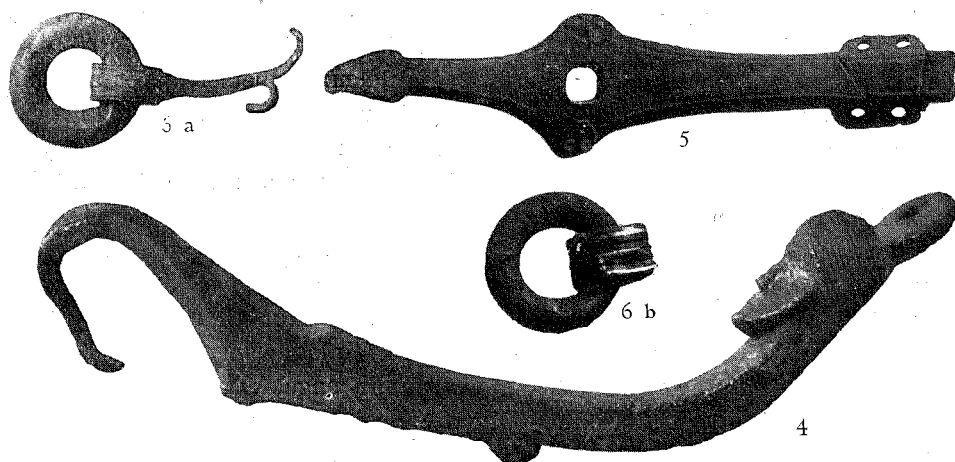

FIG. 4. BESLAG, BRONS, TILL EN SADELS FRÄMRE KARM. $\frac{1}{4}$. FIG. 5. BESLAG, BRONS TILL EN SADELS BAKRE KARM. $\frac{1}{3}$. FIG. 6 A, B. RINGAR, BRONS, (B MED SILVERINLÄGGNING), TILL EN SADEL. $\frac{1}{2}$. KANALGATAN, JÖNKÖPING. STATENS HIST. MUS. INV. 18359.

har inventarienummer 18359. Detta fynd hade anträffats vid grävningsarbete för en kloakanläggning, i mossjord på två meters djup och en halv meter över ett naturligt sandlager i en del av staden som ännu för några hundra år sedan var kärrmark. Fyndförhållandena tala för att här är fråga om ett mossfynd, avsiktligt utlagt som offer. Fyndet består av nedan beskrivna föremål, vilka sannolikt allesamman ha utgjort beslag till en sadel.¹⁵

De märkligaste av de i fyndet ingående föremålen äro utan tvivel tvenne par gjutna bronsbeslag, fig. 4—6, av ungefärligen ensartad karaktär. Samtliga bestå till sina grunddrag av en skenbart fyrsidig, men på baksidan rännformigt urholkad ten, som nedåt utvidgas till en rom-

bisk skiva med åt sidorna något omböjda hörn, nedtill utdragen på längden och inåtböjd vid spetsen. I de rombiska skivornas mitt finnas rektangulära hål. Båda paren äro märkbart skeva och denna redan vid gjutningen åstadkomna skevhet är motställd, vilket är helt naturligt om beslagen enligt rekonstruktionsförsöket nedan, ha haft sin plats mitt emot varandra på en sadels uppstående och något lutande karmar. Samtliga beslag ha kraftiga huggmärken. Om de alla haft liknande avslutning upptill är ovisst. De större beslagen äro nämligen avhuggna upptill, straxt ovanför de utskjutande vinglika nitfästena. Huggen ha trängt in till mer än halva tenens tjocklek, varefter överdelarna brutits av genom att böjas utåt. Frånsett en längs kanten löpande skåra varierar orneringen. De två större äro prydda med två mot varandra vända huvuden med prydligt benat hår, av vilka det ena med de uppåtvända nos-

¹⁵ Detta fynd är utförligare behandlat i Rune Norberg: Ett folkvandringstidsfynd från Jönköping. Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening 1929.

vingarna utan tvivel föreställer ett lejon. Förmodligen ha de nu förlorade nitar, som suttit i de nyssnämnda utskjutande skivorna, haft silverbelagda, halvklotformiga huvuden. De mindre beslagen livas av i hög relief framspringande manshuvuden med välkammade mittbenor. De rombiska utvidgningarna ha här vardera fyra nitfästen, av vilka det översta paret är utspringande. Troligen ha också här nithuvudena varit silverbelagda. Även ett enstaka, svagt S-böjt beslag liknar de nyssnämnda, ehuru det är tunnare, enklare och oornerat. Det är försett med ett rektangulärt hål och har haft fyra smärre nitar. Den återstående delen av fyndet utgöres av elva massiva bronsringar, av vilka de flesta äro försedda med en hålkål på utsidan. Samtliga ringar omfattas av krampor med olika utbildad profilering. En omfattas t. ex. av en bred bronskrampa, försedd med inläggning av ursprungligen fem silvertrådar och denna krampa bär djupa huggsår. Kramporna ha gått genom trä eller läder av 2 till 5 centimeters tjocklek och därefter ha deras flikar böjts tillbaka. Stundom ha spetsarna hamrats in i träet för att erbjuda ett säkrare fäste.

Att ringarna utsatts för tämligen starka påfrestningar visas bl. a. därav att de äro mycket nötta där krampan legat an. En ring är nött till mer än hälften av den ursprungliga tjockleken. Där ringarna ha nött mot de stora karmbeslagen är ytan demolerad så att t. ex. hårpartiet på två av de fyra djurhuvudena helt förstörts. Att en del av de större ringarna ha haft sin plats vid de ovan nämnda rektangulära hålen lider intet tvivel. Dels passa kramporna väl in och

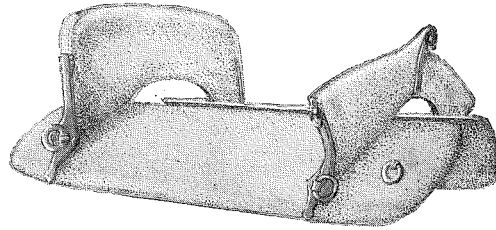

FIG. 7. REKONSTRUKTION AV SADELN FRÅN KANALGATAN, JÖNKÖPING. TECKN. AV FÖRF.

dels bekräftas förhållandet av ett senare omnämnt fynd från Västergötland. Emellertid synes sadeln från Kanalgatan ha utsatts för synnerligen omild behandling innan den lades ut på mossen. Kraftiga huggmärken, bortslitna överstycken, ur trät dragna krampor, frånvaron av nitar, allt vittnar därom. Av huggens läge kan man sluta till att sadeln troligen befunnit sig på marken eller i varje fall mycket lågt när förstörelsen ägt rum. Detta talar för att förstörelsen varit avsiktlig och knappast kunnat tillkomma under strid.

Jönköpingsfyndets karaktär av hästutstyrselsföremål stod klar från början och ett närmare studium av de nyss uppräknade ringarna och beslagen gav anledning till att antaga att de tillhört en sadel. En undersökning av de primitivaste sadlarna i K. Livrustkammaren och Nordiska Museet visade att detta antagande gick i rätt riktning. Med ledning av en i Hylltén-Cavallius: Varend och Virdarne avbildad Varendssadel jämte en sadel från Östbo härad i Småland — båda s. k. klövsadlar — lyckades författaren teckna en rekonstruktion, fig. 7. De båda större beslagen, vilkas skevhet förråda en viss lutning, ha placerats på den bakre karmen; de båda mindre på den främre, där

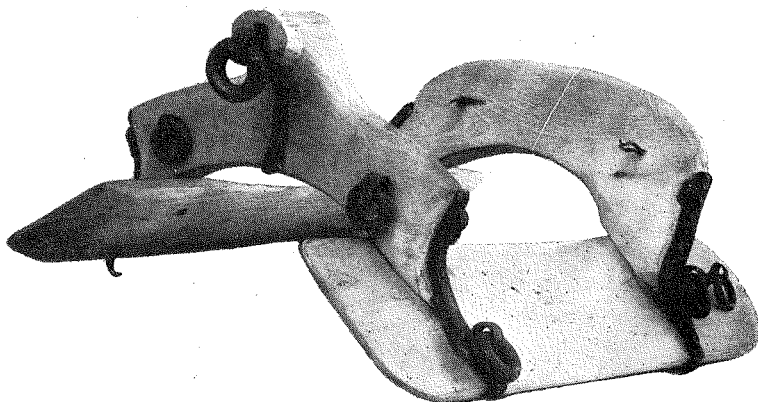

FIG. 8. BESLAGEN FIG. 4—6 MONTERADE PÅ EN TRÄSTOMME. UR MEDDELANDEN FRÅN NORRA SMÅLANDS FORNMINNESFÖRENING, IX.

också det enklare enstaka beslaget har insatts på sadelknappens utsida. Av de 11 ringarna åtgå fyra till de större beslagen, där de troligen tjänat till fäste för remtyg liknande de romerska auxiliärtruppernas. En ring åtgår till det femte beslaget, men de återstående sex äro särskilt besvärliga att placera, då liknande, så vitt jag vet, aldrig förekomma ens i tillnärmelsevis så stort antal på svenska allmogesadlar. Den närmaste motsvarigheten skulle enligt benäget muntligt meddelande av friherre Rudolf Cederström vara att söka i Ukraina.

Under sommaren 1928 utfördes praktiska försök att rekonstruera sadeln. Beslagen hade nämligen med Riksantikvariens medgivande utlånats till Norra Smålands fornminnesförenings museum i Jönköping, där de monterats på en trästomme, fig. 8, utförd av en sadelsnickare.

Rekonstruktionen bör förmodligen tänkas kompletterad med en klädsel av läder. Härför talar dels den omständigheten, att samtliga beslagens undersidor

visa en beläggning, som möjligen kan tänkas härröra från läderbeklädningen och dels det förhållandet att det udda beslaget, som vid rekonstruktionen placerats på sadelknappens utsida, svårligen kan tänkas ha varit avsett att synas. Det har endast utgjort ett stöd för sadelknappen och den däri fästade ringen samt för de små, till prydnader avsedda nithuvuden, som prytt sadelknappen.

Ett tyvärr ej vetenskapligt tillvarataget fynd av mossfyndskaraktär från Venebo, Roasjö socken, Västergötland, nu i Statens historiska museum,¹⁶ innehåller förutom en del ornerade silverbleck och dylikt även en rik samling av till hästutstyrseln hörande föremål, särskilt betsel-delar av olika typer. Häribland förekomma flera märkliga beslag, vilkas användning hittills varit okänd, men vilka vid en jämförelse med Jönköpingsfyndet visa sig vara sadelbeslag. Det långa, något skeva bronsbeslaget, fig. 9, motsvarar ett av de på den bakre karmen placerade

¹⁶ Inv. nr 6511.

beslagen å Jönköpingssadeln och är i motsats till dessa bevarat i sin helhet, ehuru avbrutet och en gång i äldre tider lagat straxt ovan de vinglikt utskjutande nitfästena. Det ger en antydan om hur man har att tänka sig de tvenne defekta jönköpingsbeslagens avslutning uppåt. Beslaget ifråga prydes uppåt av ett infällt silverbleck, ornerat med instämplade trianglar, samt nedtill av silverinläggningar: sex cirklar med mittpunkt och tre tvärgående trådar. En nit med tämligen stort, halvklotformigt, silverbelagt huvud, som haft sin plats på den ena utskjutande skivan, är bevarad.

Ett par i nästan rät vinkel böjda beslag, fig. 10—12, med ännu kvarsittande ring och krampa ha sannolikt haft sin plats på den främre sadelkarmen. Deras likhet med de tvenne motsvarande beslagen på jönköpingssadeln är uppenbar. Den rombiska skivan med utspringande nitfästen finns också här. Människohuvudet har här ersatts med ett djurhuvud med stämpelornering och synnerligen karakteristisk utformning av nospartiet, se fig. 12. Ringens hålkäl är rikare utbildad men krampans omfattande del alldes slät. Ett S-formigt böjt beslag försett med ornering av tätliggande, tvärgående silvertrådar har haft sin plats på sadelknappen och då, att döma av orneringen, utanpå en eventuell läderbeklädnad. Till denna sadel, som av allt att döma måste ha varit nära överensstämmande med jönköpingssadeln, hör möjligen också en lös bronsring med inlagda, tvärgående silvertrådar.

I det med Vennebofyndet såväl till karaktären som innehåll och tidsställning nära sammanhängande fyndet från Fin-

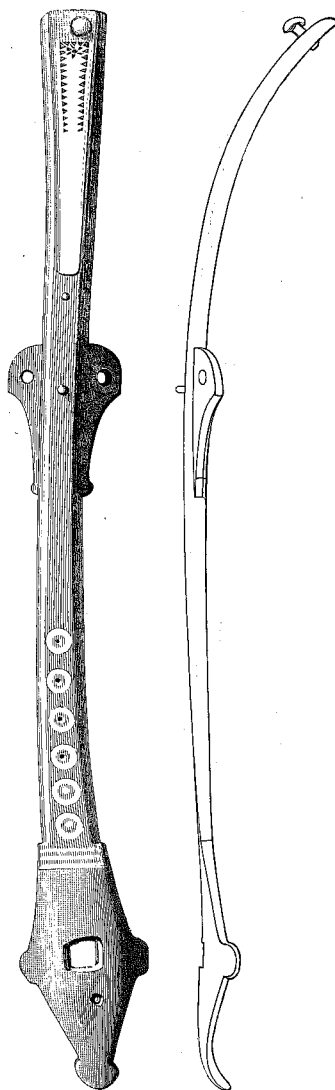

FIG. 9. BESLAG AV BRONS OCH SILVER TILL EN SADELS BAKRE KARM. VÄNNEBO, ROASJÖ SOCKEN, VÄSTERGÖTLAND. STATENS HIST. MUS. INV. 6511. $\frac{1}{2}$.

nestorp i Larvs socken, Västergötland¹⁷ finnas inga säkra sadelbeslag med undantag möjligen för en trind, av en vid om-

¹⁷ Statens historiska museum, inv. nr 11790, 11964 och 12275.

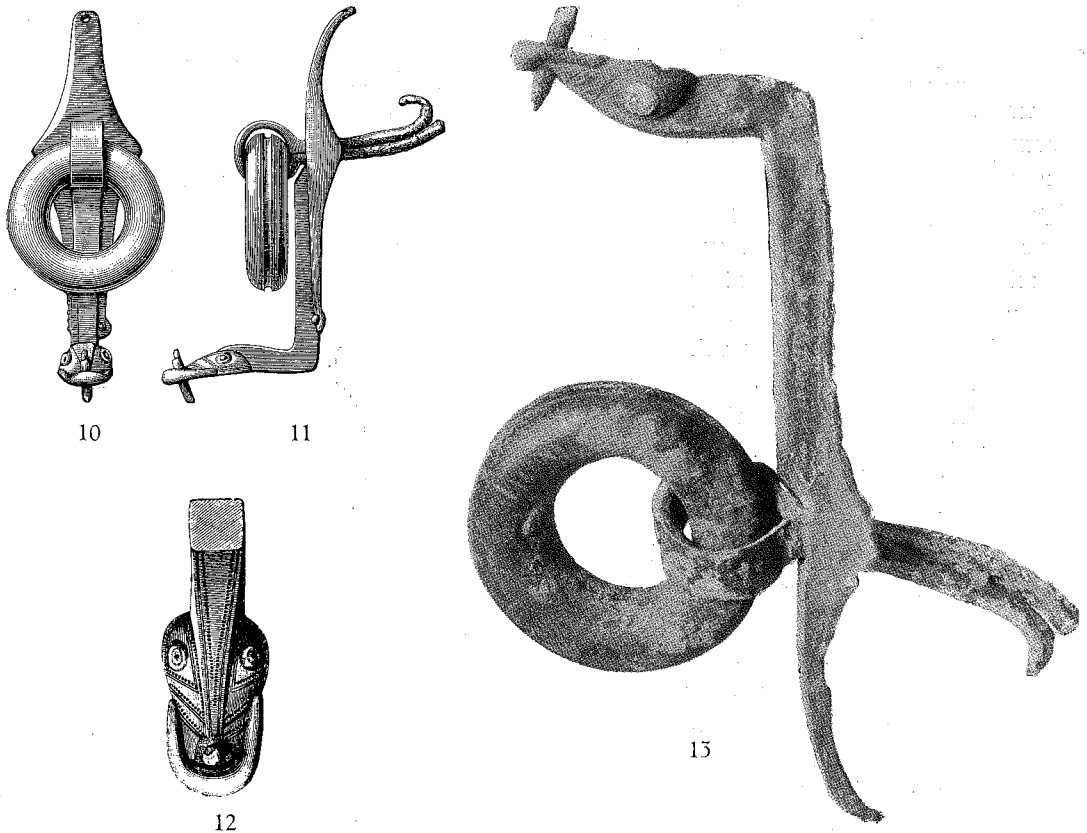

FIG. 10—13. BESLAG AV BRONS TILL EN SADELS FRÄMRE KARM. VÄNNEBO, ROASJÖ SOCKEN, VÄSTERGÖTLAND. STATENS HIST. MUS. INV. 6511. FIG. 10, $11\frac{1}{4}$; FIG. 12 DETALJ, $\frac{1}{4}$; FIG. 13 $\frac{1}{4}$.

fattningen likaledes trind krampa omfattad bronsring.

Från Västergötland, Tranemo socken härrör ett bronsbeslag,¹⁸ kantat av tvenne fågelhuvuden, som förmodligen får betraktas som en mera utvecklad motsvarighet till de ovan beskrivna sadelknappsbeslagen.

Från Skåne föreligga två fynd av intresse i detta sammanhang. Det ena från Fulltofta socken förvaras i Lunds univer-

sitetts historiska museum. Det är troligen av mossfyndskaraktär och innehåller en del rembeslag med silverbleck, en hängprydnad av silverbleck lik de i Vennebo och Finnestorp förekommande samt några sadelbeslag: den rombiska, med ett fyrkantigt hål försedda nederdelen av ett karmbeslag, fig. 14, samt en förmodligen till detta hörande ring med krampa.

Det andra skånska fyndet är anträffat i Åmossarne, Onslunda socken, och innehåller en sölja med silvernitar samt en

¹⁸ Statens historiska museum, inv. nr 8232.

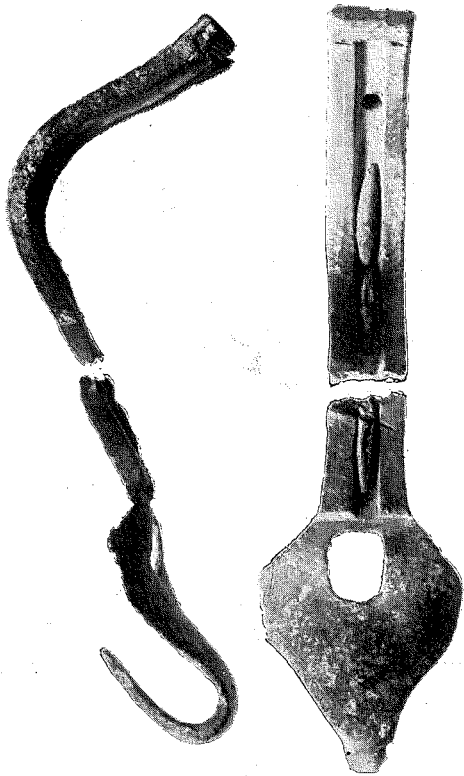

FIG. 14. SADELBSLAG, BRONS. FULLTOFTA, SKÅNE. LUNDS UNIVERSITETS HISTORISKA MUSEUM. $\frac{1}{2}$.

ring med och två utan krampa, båda av brons och försedda med tvärgående silvertrådar.¹⁹

En gravhög vid Silte på Gotland innehöll bl. a. ett stämpelörnerat, fragmentariskt bronsföremål, fig. 15, som helt säkert utgör en del av ett karmbeslag.²⁰ Ehuru ej urholkat på undersidan påminner det om t. ex. det västgötska, fig. 9. Även det bandformiga beslaget, fig. 16, kan möjligen ha haft sin plats på övre delen av en sadelkarm. För kändedomen

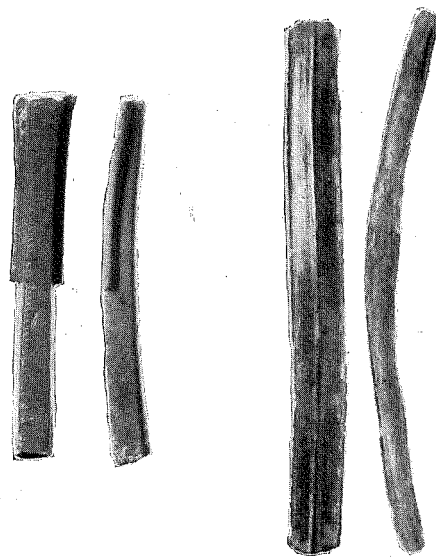

FIG. 15, 16. BESLAG, BRONS. SILTE SOCKEN, GOTLAND. STATENS HIST. MUS. INV. 8553. $\frac{1}{2}$.

om detta beslag står jag i tacksamhets-skuld till professor Birger Nerman.

Det rika vapengravfyndet från Vallstenarum i Vallstena socken på Gotland, innehöll präktiga till hästutstyrelsen hörande föremål, bl. a. betsel med tillhörande remtyg, som kunnat i sin helhet rekonstrueras, samt några tunna, ränsformiga kantbeslag av brons.²¹ Dessa kantbeslag ha enligt en undersökning av förre Riksantikvarien Bernhard Salin kantat en sadel. Beslagen äro så fullständiga att den i trä utförda rekonstruktionen, fig. 17 och 18, med en bred, rundad och jämförelsevis låg bakre karm och en hög uppåt avsmalnande främre karm utan sadelknapp måste betraktas som tämligen säker. På den bakre karmen ha inplacerats tvenne praktfulla, rikt stämpelörnerade fågelbilder av förgylld brons

¹⁹ Detta fynd förvaras i Simrishamns museum.

²⁰ Statens hist. mus. inv. nr. 8553.

²¹ Statens hist. mus. inv. nr. 6295.

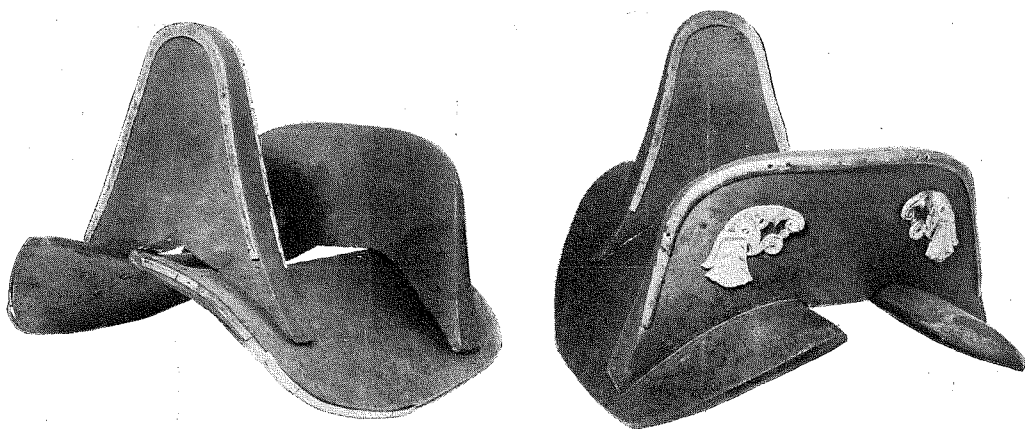

FIG. 17, 18. REKONSTRUERAD SADEL. VALLSTENARUM, VALLSTENA SOCKEN, GOTLAND. STATENS HIST. MUS. INV. 6295.

med infattade granater. Fågelbildernas plats är icke endast bestämd på estetiska grunder. Deras form ansluter sig nämligen till karmens rundning. — Som ett apropos till Vallstenarumssadeln avbildas i fig. 19, ett litet gotländskt prydnadsföremål från yngre folkvandringstid eller vikingatid, föreställande en häst med högkarmad sadel.

Från båtgravfältet vid Vendel i Uppland föreligga sedan gammalt kända sadelbeslag i två av de äldre gravarna. I Arne Stölpes Vendelpublikation anföres järnbeslaget, fig. 22, ur grav XIV med någon tvekan såsom beslag till en sadels bakre bom, medan de båda fragmentariska beslagen, ett rännformigt, fig. 20, och ett bågformigt, fig. 21, skulle ha tillhört den främre bommen eller karmen. Att de båda sistnämnda skulle ha tillhört samma karm förefaller tämligen osannolikt. Avgörande i detta fall skulle möjligen de närmare fyndomständigheterna kunna vara. Härom sägs emellertid ingenting i

Vendelpublikationen. Snarast torde det bågformiga beslaget ha tillhört den bakre bommen. Så långt man kan döma av beslagen har denna sadel närmast liknat Vallstenarumssadeln, ehuru den bakre karmen möjligen varit annorlunda utformad och saknat de karaktäristiska fågelbilderna.

Också från grav XII i Vendel förefinnas två rännformiga bronsbeslag, fig. 23 och 24, ornerade med 3 ingraverade, längs kanten löpande parallella linjer, en mängd tunnare fragmentariska bronsbeslag samt ett halft dussin trärester, vilket alltsammans torde ha tillhört en sadel, om vilkens utseende man knappast kan säga mera än att den liksom den föregående haft en hög och smal främre karm.

Det gåtfulla skulpterade djurhuvudet av trä med bronsbeslag, fig. 25, i grav XI är för närvarande monterat som hjälmprydnad, men det torde med lika stor rätt eller kanske större kunna tänkas såsom krön på en sadelknapp. Särskilt den an-

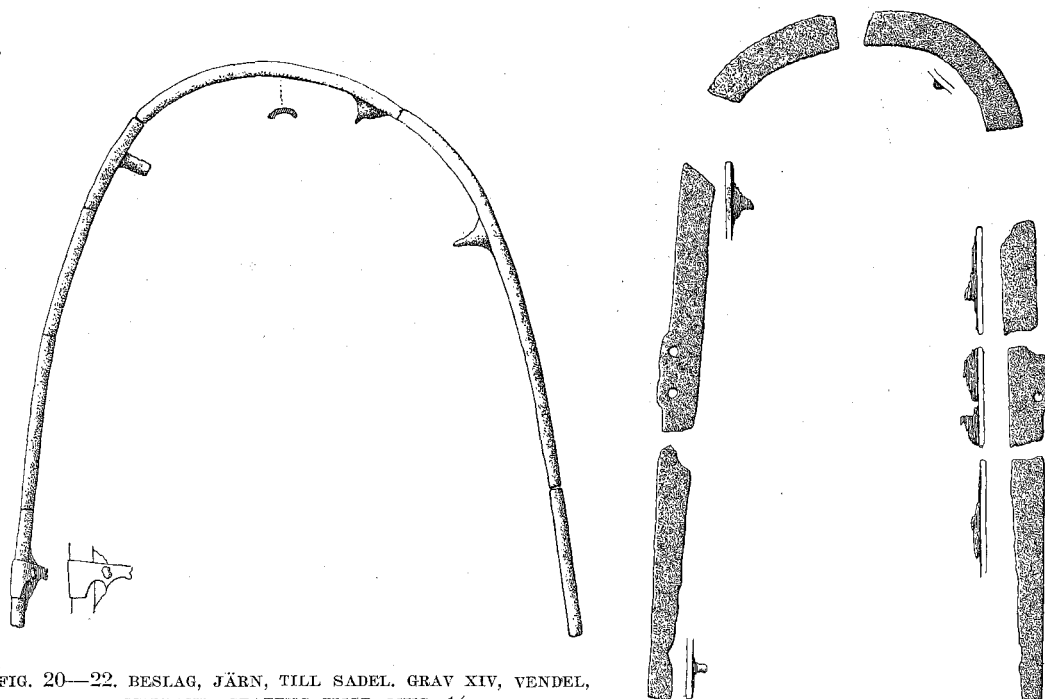
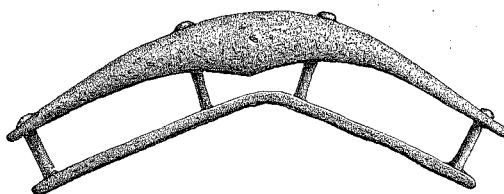

FIG. 20—22. BESLAG, JÄRN, TILL SADEL. GRAV XIV, VENDEL,
UPPLAND. STATENS HIST. MUS. $\frac{1}{4}$.

FIG. 19. HÄNGPRYDNAD, BRONS. GOTLAND. STATENS
HIST. MUS. INV. 11637. $\frac{1}{4}$.

senliga bredd, som »halsen» och dess fortsättning av trä synes ha haft, talar för detta.

Från vikingatiden äro såvitt jag vet inga sadelrester anträffade i Sverige. Att sadlar använts, och detta i allt större utsträckning behöver därför inte betvivlas. Det kan tänkas att de saknat metallbeslag liksom en del allmogesadlar i senare tid.

De under medeltiden ofta förekommande högkarmade sadlarna, som ofta avbil-

das på gotländska och skånska dopfuntar eller på de små bronsvikterna i form av hästar från 1200-talet äro säkerligen ättlingar i rakt nedstigande led av de ovan beskrivna östsvenska. Möjligen äro också de ända in till våra dagar bland allmogen förekommande klövsadlarna exempel på en från hednatiden kontinuerligt bevarad form.

Några norska fynd kunna om än med tvekan begagnas för att fylla ut tomrummet mellan Vendeltid och Medeltid. Den

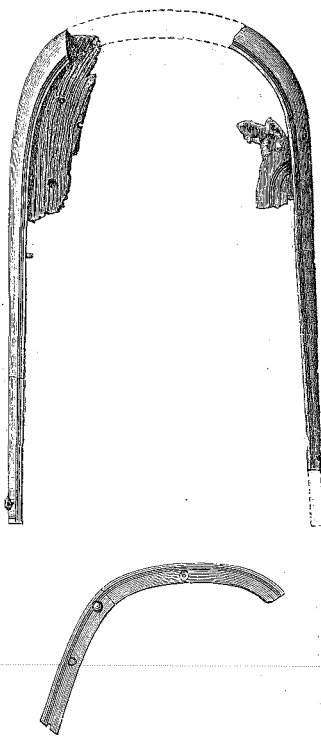

FIG. 23, 24. SADELBESLAG, BRONS MED KVARSITTANDE TRÄRESTER. GRAV XII, VENDEL, UPPLAND. STATENS HIST. MUS. $\frac{1}{3}$.

bäst bevarade är drottning Åsas egen från Oseberg.²² Utförd helt av trä och med spår av undertill fästa putor avviker den i hög grad från de tidigare svenska. Också Borrefyndet innehåller rester av en liknande sadel. Det är ovisst om den av A. W. Brögger: »Borrefundet og Vestfoldkongernes graver», fig. 4 avbildade träfiguren med bronsprydnader verkligen hör till sadeln. I så fall skulle denna sadel vara betydligt rikare utbildad än drottning Åsas. En sadel av samma typ som nyssnämnda ses utan tvivel på den i Statens historiska museum för-

²² Osebergfundet II, sid. 246 ff. samt plansch XVIII.

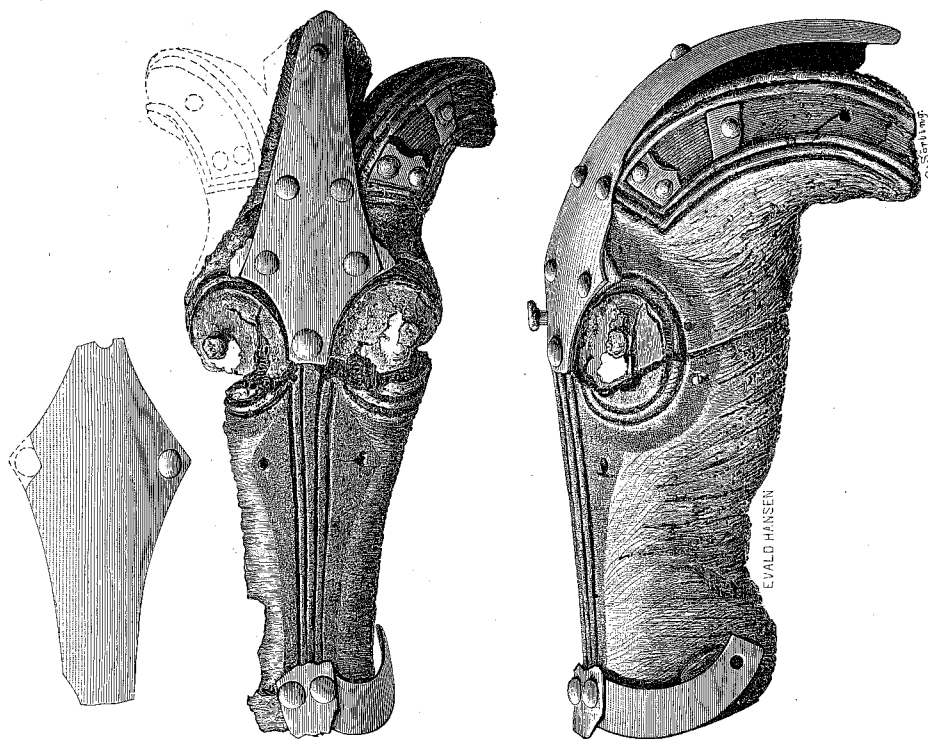
varade schackpjäsen av ben, fig. 27. Den härrör från 1100- eller 1200-talet och är säkerligen ett engelskt arbete. Kanske denna ger en antydning om de norska sadlarnas ursprung. Snarare torde den emellertid ha använts för en viss hästras med hög manke.

*

Jönköpingssadeln, de med denna sammanhängande västgötska och de skånska fynden bilda en arkeologiskt sett väl avgränsad grupp. De kunna alla med större och mindre visshet räknas som mossfynd av den art som i Sverige motsvarar de större och mera kända danska mossfynden från den romerska tidens slut och folkvandringstidens början. De svenska fynden äro emellertid till större delen oberoende av, och ha en annan karaktär än de danska, och direkta samband kunna i allmänhet endast påvisas för enstaka föremål. Det är påfallande att — såvitt jag kunnat finna — sadelbeslag från denna tid helt lysa med sin frånvaro i de danska fynden. Detta hindrar inte att de på jönköpingsbeslagen förekommande människohuvudena med mittbena ha sina närmaste paralleller på en svärdsknapp från Porskaer mosse nära Horsens på Jylland. Porskaerfyndet är samtidigt med de bekanta stora fynden från Kragehul och Nydam²³ samt delvis också med det märkliga fyndet från Finjasjöns strand i Skåne, nu i Statens historiska museum.²⁴ I Porskaerfyndet finnes för övrigt en förgylld bronsknapp vars mönster i oförändrad form återfinnes på två föremål, en silverknapp med nielloinlägg-

²³ Det yngre Nydamfyndet.

²⁴ Inv. nr. 2437, 2663.

FIG. 25. DJURHUVUD, TRÄ OCH BRONS. GRAV XI, VENDEL, UPPLAND. STATENS HIST. MUS. $\frac{1}{3}$.

ningar och ett remändbeslag, Jmfr Aarböger 1881, fig. 4, sid. 129 och Månadsbladet 1894, fig. 64 och 71. Ett förhållande som ytterligare förbinder Porskaer med Finjasjön och Jönköping är den i alla tre fynden återkommande avsiktliga förstörelsen genom hugg. Porskaer, Kragehul och Nydam bruka liksom Finjasjöfyndet dateras till 400-talets mitt enligt Montelius.

Människohuvudet med mittbenan har även andra anknytningspunkter än de ovan nämnda. Man kan ej undgå att tänka på den tre-ringade guldhalskragen från Karleby socken i Västergötland, av Sune Lindqvist daterad till »en viss tid efter 375, snarast väl från 400-talets

förre hälft.» På denna halskrage förekomma ett fyrtiotal små skurna ansiktsmasker med prydliga mittbenor. Jönköpingsbeslagets människohuvuden tillhöra ett mera naturalistiskt stadium, vilket skulle kunna tyda på en något tidigare tillverkningstid. Emellertid ha de på den bakre karmens beslag placerade djurhuvudena en mindre naturalistisk prägel. Detta är helt naturligt om man betänker att lejon och slika djur för en nordisk konstnär saknade allt verklighetsunderlag.

De på några av sadelbeslagen förekommande rombiska skivorna med utspringande nitfästen ha motsvarigheter på fibulor från 400-talets förre hälft t. ex. de i

FIG. 26. BESLAG, GULD. UNGERN.

Bernhard Salin, Thierornamentik, fig. 107 och 122, avbildade. Av de här framdragna parallellerna framgår att Jönköpings-sadeln snarast bör dateras till 400-talets första hälft. Av de båda västgötska hästutstyrselfynden är det från Finnestorp säkerligen äldst, från 400-talets mitt, medan Vennebofyndet torde tillhöra tiden efter 450. Av de båda skånska fynden in-tar det i Lunds museum förvarade, att döma av den till fyndet hörande häng-prydnaden en mellanställning mellan de båda västgötska. Onslundafyndet torde vara samtidigt med Vennebofyndet.

De återstående sadelbeslagen från Gotland och Uppland visa överensstämmelser. Dels är deras geografiska utbredning mera nordlig och östlig i motsats mot de övriga, som ha sin utbredning i söder och väster, och dels ha de samtliga nedlagts i gravar. Siltebeslaget har som ovan nämnts troligen liknat de i mossfynden förekommande, men i Vallstenasadeln ha beslagen fått en annan karaktär, även om själva sadelns grundform i stort sett får anses vara densamma. En betydande förändring är sadelknappens försvinnande.

Ett annat drag av intresse är de många ringarnas totala försvinnande. Det kan möjligen antyda en viss skillnad i levnadssätt. Ringarna voro synnerligen lämpliga om man ville föra med sig vidlyftigt bagage och de ringbesatta sadlarnas ägare

FIG. 27. SCHACKPJÄS, BEN. 1100-TALET. KALMAR. STATENS HIST. MUS. INV. 1304: 1838: 139. 1/1.

skulle då närmast tillhöra stammar som ofta befunno sig eller åtminstone nyligen hade befunnit sig på rörlig fot, medan de ringlösa sadlarnas uppträdande skulle tyda på en bofast befolkning.

Silte-beslaget dateras av Birger Ner-man till omkr. 500 med ledning av ett i samma grav funnet genombrutet beslag. Den präktiga Vallstenarum-graven sättes av Sune Lindqvist i samband med 500-talets fornsaksformer. Vendelsadlarnas tillkomsttid torde vara 500-talets slut och 600-talets början.

Vallstenarumssadeln får en fläkt av orientalisk prakt genom de förgyllda fågelfigurerna, till vilka motsvarighet finnas i sydöstra Europa. En ungersk forskare N. Fettich, har i en för några år sedan utgiven studie över avarernas konsthantverk sammanställt några fågelfigurer från Ungern dels med en av Vall-

stenarumsfyndets fåglar, dels med en hel rad av liknande, parvis förekommande och mot varandra vända fågelbilder från sydostgermanskt område. Fettich anser dessa fåglar vara reminiscenser av skytisk konst. Möjligen äro de också alla att betrakta som sadelbeslag. Vallstena-sadeln skulle alltså vara en östlig, indirekt skytisk form.

Man vågar knappast förutsätta att de svenska folkvandringstidssadlarna till sitt ursprung äro självständiga inhemska skapelser. Här tycks det visserligen finnas fler sadelbeslag än från något annat land²⁵ vid samma tid, men det finns icke någon anledning att bygga för mycket på detta förhållande. Nya fynd kunna göras på kontinenten och för övrigt finns det i många museer helt säkert sadelrester, som endast vänta på att bli avslöjade som sådana. Då så obetydligt jämförelsematerial tills vidare förefinnes måste man söka andra utvägar för att finna våra sadlars ursprung. Ett detaljstudium av de olika i de sadelförande mossfynden ingående föremålens ornamentik ger till

²⁵ Sedan denna uppsats skrivits har tillkommit ytterligare ett rikt fynd från Sösdala i Skåne, innehållande synnerligen praktfulla sadelbeslag av brons och silver.

resultat att man under snart sagt varje detalj kan skönja klassiska förebilder. Ehuru själva sadelbeslagen som helhet betraktade, med hänsyn till vad som sagts i inledningen knappast kunna vara kopierade på rent klassiska förebilder, äro de till stor del sammansatta av detaljer med klassisk proveniens: rombiska skivor med utspringande nitfästen, ansikts- och lejonmasker, djurhuvuden såsom avslutande ornament, profilerade ringar m. m. Naturligast är att tänka sig provinsialromerskt område som skådeplats för den första sammansmältningen av de olika motiven. Beträffande mossfynden peka spåren i en bestämd riktning: över Hannover mot nordöstra Frankrike. Den hos mossfyndens sadlar uppträdande sadelknappen skulle då få sin förklaring som ett arv från de i inledningen nämnda galliska sadlarna med tydliga sadelknappar.

Av det ovan framlagda materialet är man berättigad att draga den slutsatsen, att metallbeslagna ridsadlar under äldre folkvandringstid här i landet ha begagnats och möjligen också framställts i en vida större utsträckning än annorstädes i Europa vid samma tid.

MÖTE I SKÄNNINGE DEN 8—9 JULI 1929.

Sedan åtskilliga år tillbaka ha Föreningen för svensk kulturhistoria, Svenska Fornminnesföreningen och Svenska Museimannaföreningen vart annat år haft ett sommarmöte i någon lämplig stad, vanligen i samband med den eller de provinsiella kultur- eller fornminnesföreningarnas årsmöten. Det senaste gemensamma mötet ägde rum i Gävle år 1928, se Rig 1928 sid. 182 ff. Då från östgöta-håll en önskan uttalats, att museimännen borde samlas inom landskapet för att studera de i samband med Skänningeutställningen gjorda samlingarna och den i Linköping anordnade porträttutställningen av östgötar från och med slutet av 1500-talet fram till våra dagar, beslöts, att ej bryta kedjan av de traditionella sommarmötena vartannat år och att endast kalla museimannaföreningen till Skänninge den 8—9 juli. Till dessa dagar förlade Östergötlands Fornminnes- och Museimannaförening även sitt årsmöte. Som vädret den egentliga sammanträdesdagen den 8 juli var ovanligt ogästvänligt, mötte denna sistnämnda Förenings medlemmar ej i den omfattning man väntat. Av Museimannaföreningens medlemmar hade samlats ungefär så många, som

bruka komma tillstädes vid dessa sommarmöten.

Måndagen den 8 juli sammanträdde Östergötlands Fornminnes- och Museiförening kl. 10 f. m. i Skänninge Folkskolas högtidssal och höll årsmöte. En timma senare började det gemensamma mötet. Landshövding Eric Trolle hälsade de närvarande och på hans förslag valdes riksantikvarien Sigurd Curman till ledare av dagens förhandlingar. Till biträdande sekreterare utsågs amanuensen B. Cnattingius.

Sekreteraren, professor Nils Lithberg, lämnade först en redogörelse för det riksdagsärendes gång, för vars skull Museimannaföreningens medlemmar varit kallade till Stockholm i våras, redaktör Gust. Svedmans motion i Andra kammaren nr 329. Första kammaren hade emellertid avslagit motionen och därmed hade hela frågan fallit. Sekreteraren meddelade vidare, att Föreningen av utställningens styrelse mottagit en inbjudan att till Stockholm förlägga 1930 års sommarmöte. Sedan det upplysts, att även en inbjudan från Dalarna förelåg, beslöts att uppdraga åt Styrelsen att efter träffande av vanliga överenskommelser be-

sluta om platsen för 1930 års sommar-möte.

De trenne föredrag, som närmast stodo på programmet, voro vart och ett ur sin synpunkt en inledning till den diskussion, som skulle utgöra dagens centrala uppgift. Det första av dessa föredrag hölls av amanuensen Bengt Cnattingius, Linköping, över »Kulturminnesvård och museiväsen i Östergötland».

Tal. konstaterade, att de drag, som mest präglade denna verksamhet i gångna tider, är uppfattningen av fornminnesvården som den förnämsta uppgiften samt en strävan efter samarbete med de centrala myndigheterna för kulturminnesvården. Vidare utmärkes verksamheten av en viss nykter, realistisk karaktär; hembygdsvårdsarbetet har sällan blivit svärmisk romantik.

Den äldre museala verksamheten skildrades därefter i tre stadier. Först kommer kuriositetssamlandets tid, sedan ett samlande av allt, som kan tänkas ha kulturhistoriskt värde och slutligen det metodisk, strängt vetenskapliga samlandet. Som ex. på förstnämnda stadium omnämndes Stiftsbibliotekets kuriositetskabinett, ett av de äldsta i sitt slag i Sverige, vidare fideikommissens släktkleder, särskilt vapensamlingen på Sturefors samt några enstaka specialsamlare såsom historielektorn, sedermera landshövding Andr. Gyldenklous (död 1665) myntsamling.

Den moderna hembygdsvårdens rötter ligga i den götiska rörelsen vid 1800-talets början. Avläggare av denna voro framför allt en rad sällskap inom Linköpings gymnasium, från Sällskapet för forntida minnen med lektor J. H. Wallman, den be-

kante folkvissamlaren, som beskyddare, till Vitterhet och hävd. Bland Götiska förbundets män, som voro verksamma här, nämndes utom Wallman kammarherre L. Fr. Rääf, Ydredrotten, vars verksamhet blev föremål för hög värdesättning. Som fornminnesintresserad blev hans arbete grundläggande för 1828 års fornminnesförordning, och som upptecknare av folkvisor och folktraditioner var han vårt lands förnämste, tyvärr alltför litet känd utom genom sina Ydrebeskrivningar. Med stor skärpa betonar han samarbetet med Vitterhetsakademien och hans uttalande härom äger full aktualitet ännu i våra dagar.

Efter gymnasiesällskapen upptogs kulturminnesvården på en bredare bas av Östergötlands fornminnesförening, stiftad 1864. Lektor L. Chr. Wiede var själen i denna förening, vars verksamhet talaren utförligt behandlade för att konstatera, att den i många avseenden kan vara förebildlig även i vår tid. Föreningens arbete var främst inriktat på fornminnesvården, och i samarbete med Riksantikvarien utfördes här ett mycket förtjänstfullt arbete. Genom ombud stod föreningen i kontakt med landsbygden, och genom inventeringar, vilka på ett storartat sätt utfördes av agronom C. Fr. Nordenskjöld, lade man grunden till en detaljerad kännedom om landskapets fornminnesbestånd. Efter Wiedes avflyttning från Linköping tynade föreningen långsamt bort och återuppstod först 1902 på lektor O. Klockhoffs initiativ. Under tiden verkade Östergötlands museiförening, som startades av kapten Anton Ridderstad, på ett mera intensivt sätt för bildandet av ett kulturhistoriskt länsmuseum, vars grundläggare

och vårdare kapten R. blev. År 1913 sammanslogs båda föreningarna till den nuvarande Östergötlands fornminnes- och museiförening.

Vid sidan av dessa föreningar funnos här och där i provinsen personer, som genom storartat samlingsarbete hopbragt aktningstvårda samlingar. De förnämsta under denna tid voro utom Rääf brukspatron J. W. Grill på Bona, greve Nils Bielke på Sturefors och veterinär Fr. A. Nordeman i Skeninge och Vadstena. Den enda lokalt betonade museiinstitutionen fanns i Norrköping; den grundades 1862.

Under de sista 30 åren har kulturminnesvården i provinsen gått efter två parallella linjer. Å ena sidan har fornminnesföreningens arbete fortsatts och utvidgats och å andra sidan ha en mängd socken- och stadsmuseer uppstått samt några privata. Bland de sistnämnda märkas Hj. Anderssons i Egeby i Västerlösa, Sigfr. Ohlssons i Örberga, S. J. Carlssons i Emtefall samt vid Lunnevad, Hamra, Bjärka-Säby och Adelsnäs. Bland stadsmuseerna är utom nyssnämnda i Norrköping det äldsta i Linköping, nämligen Linköpings stads museum för skön konst (grundat 1901), vidare Birgittamuseet i Vadstena (1910) samt museet i Motalå (1911). Sedan tillkommo S:t Ragnhilds gille i Söderköping (1918) och museerna i Mjölby och Skänninge. Av de talrika sockenmuseerna är det i Risinge äldst, stiftat 1916. De övriga äro Åtvid, Kisa, Hällestad, Åsbo samt ett par ännu icke färdigkonstituerade i Torpa och Svanhals.

Talaren slutade med en hänvisning till de förebilder, som givits redan av 1800-

talets kulturminnesvårdsarbete med dess strävan efter samarbete och enighet.

Kantor Wiman, Slaka, understödd av kantor Janzon i Normlösa, påpekade vikten av att minnen från skolväsendet i äldre tider genom fornminnesföreningens försorg bevarades. Länets lärarekår har visat stort intresse för denna sak och tillsatt en kommitté för ändamålet. Men nu är frågan, om museet kan taga emot de insamlade föremålen som nu magasineras.

Amanuensen Cnattingius erinrade om museets lokalsvårigheter, men erkände det kulturhistoriska intresset av en sådan samling.

Efter lunchrasten höll komminister J. Wellhagen, Risinge, ett föredrag om »Våra hembygdsmuseer och deras ställning till provinsmuseerna».

Våra socknars självständighetskänsla är ett gammalt gott arvegods. Sockengränsen är den ram, inom vilken bygdemuseet arbetar. Ibland är det både rådligt och nödigt, att bygdemuseets räckvidd sträcker sig utöver själva socken- gränsen till bygdegränsen. Med bygd skulle man då mena detsamma som kulturkrets. Dylika kulturkretsar bestämmas av landskapets lutningsförhållanden, utfartsorter, vattendrag och höjdsträckningar, ett enhetligt folkmål etc. Med bygdemuseum förstå vi sockenmuseet rätt och slätt, vare sig det gäller den större kulturkretsen eller det trängre sockenområdet. Bygdemuseets uppgifter kunna skisseras så:

1. Bygdemuseet skall återuppliva socknens traditionella centrum och återknyta förbindelserna i bebyggelsehänseende med

svunnen tid. Dess plats måste omsorgsfullt utväljas. Viktigare är att det ligger traditionshistoriskt riktigt på urgammal plats än uppkastat i ny, fluktuerande miljö.

2. Bygdemuseet skall vara ett socknens gemensamma hem, en gård, samfällt byggd med möjlighet att belysa socknens huvudnäringar i någon mån. Förakta icke den unga maskinkulturen!

3. Bygdemuseet skall innehålla en kritiskt utvald kollektion av ortstypiska föremål. Ingen skräpvråanhopning. Dubbletterna böra förvaras å annan plats.

4. Arkiv med tillgängliga gårdspapper, ägodelningsurkunder, släktheregister m. m. bör anordnas i museet, likaledes en serie porträtt av bemärkta socknemän i gångna tider. Miljöer böra skapas (ex. i Risinge museigård en Per Hörbergs hörna).

5. Bygdemuseets stödjeorganisation museiföreningen bör fungera såsom ett slag lokalt skönhetsråd för att ge vägledande direktiv angående pryndandet av nyanlagda vägar, vägmärken, bebyggelsen, namngivningen av nybyggen, parkanläggningar m. m.

6. Bygdemuseet och dess stödjeorganisation böra vinnlägga sig om att anordna folkuppfostrande fester av hög kvalité. Bort från slagdängsmentaliteten till en ny, djupare och friskare människotyp, väl bevandrad i vårt folks historia, folktradition, diktning, konst och geografi! Våra folkliga epos, våra gamla folkliga skådespel, vår naturlyrik — allt detta bör bli svenska ungdomens egendom bredvid nuets uppgifter. Gamla, förnäma seder i alla klasser och stånd böra upplivas — kort sagt: införa trivsamtets anda i samlivet.

För att bygdemuseet, resp. museiföreningen, skall kunna genomföra ett sådant program är samarbete med provinsmuseet icke bara tillrådligt utan högst nödvändigt. Sockenmuseet måste byggas och inredas efter museala synpunkter. Fackmän finnas inom räckhåll just vid provinsmuseet. Föremål av event. omtvistlig art böra utbytas mellan provins- och sockenmuseet där så ske kan genom reproduktion, foto etc. eller genom tidvis deponering. Provinsmuseerna förmedla till museiföreningarna föredragsrällare, teaterarrangemang etc. samt medverka till upptagande av nya bygdemuseer. Hela bygdemuseets arbetsschema är av den art, att ett samarbete med provinsmuseet, med rörelsefriheten bevarad åt båda sidor, är i högsta grad önskligt och nödvändigt.

Nästa föredrag handlade om samarbetet mellan olika kategorier av museer. Föredragshållaren, intendenten Sven T. Kjellberg, Göteborg, var emellertid förhindrad närvara. Föredraget upplästes av amanuensen Gösta Berg.

När det gäller museiverksamheten spannar man förgäves efter en effektiv organisation. Fortfarande söker var och en oberoende av museets storlek och av det arbete som utföres inom andra museer att liopföra så många ting som möjligt av det slag man intresserar sig för. Fortfarande grundlägges det ena museet efter det andra utan att hänsyn toges till om förutsättningar verkligen finnas för ett museums existens och utan hänsyn till om platsen verkligen är i behov av en musealsamling. Denna planlöshet kan spåras ända från toppen. Sålunda hålla vi på att få två sjöfartsmuseer, ett i Stockholm och ett i Göteborg, två industrihistoriska

museer i samma städer o. s. v. Vore det inte riktigare att se saken i ögonen, att erkänna läget och söka få lämpliga överenskommelser till stånd?

När det gäller det museala arbetet inom landets provinser, kan det synas ekonomiskt och praktiskt oberättigat att överallt, där intresse för saken vaknat hos någon eller några personer, ett museum skall komma till stånd. Men frågan om hur härmed skall förfaras är ömtålig. Inte kan man tänka sig att ordna saken genom några slags bestämmelser eller påbud. Känslan för hembygden och dess minnen, som är upphovet till rörelser av detta slag, är ju en av de vackraste i folkkaraktären.

Man måste söka andra vägar till målet. Särskilt genom samarbete och sammanhållning mellan olika organisationer av hembygdsvårdande och museal natur. Man har därvid tänkt sig ett sammanlutande av museerna inom en större grupp, t. ex. inom en landsända. Inl. ansåg denna metod vara riktig. Det är dock va vikt, att en dylik grupp är av sådan natur i fråga om det inbördes förhållandet mellan delarna, att den kan med lätthet sammanhållas. Enligt hans mening är ett landskap eller ett län det största område som en sammanhållande organisation bör omfatta. Kommer man därutöver blir apparaten tyngre och det personliga kan inte göra sig på samma sätt gällande.

Det är självklart, att endast en bråkdel av våra museer kunna erhålla musealt fackutbildade tjänstemän som ägna hela sin tid åt arbetet inom institutionen. Men i enlighet med den politik som bedrivs av statsmakterna torde vi snart inom varje

provins och först vid dess huvudmuseum äga en sådan fackman. Där är den personliga kraft, som man måste räkna med inom även för de mindre museerna inom provinsen och leda arbetet in på rätta banor. Kring provinsmuseet kan mycket väl en grupp ortsmuseer fylka sig och samarbetet mellan dessa kan läggas så att det gagnar alla parter.

En av museernas huvuduppgifter är ju att bevara och skydda de föremål som hopbragts. Därmed är ofta si och så beställt. Man behöver endast tänka på tre av museernas argaste fiender: trämasken, rosten och malen för att förstå, vad det gäller. Det är ju icke för vår egen tid, vilken ännu har så pass starka förgreningar nedåt i den kultur, vars alster vi värja, som vi samla utan för framtiden och för en avlägsen framtid. En varaktig katalogisering och märkning av samlingarna måste även företagas. I de flesta småmuseer har man ännu seden att på föremålet klistra en papperslapp med nummer eller annan uppgift. Den sitter kvar över sommaren. Men efter vinterns fuktighet i oeldade lokaler faller lappen av och sättes i de flesta fall inte åter på föremålet. Efter en kortare tidrymd erinrar man sig inte längre de omständigheter, som äro knutna till föremålet. Lämpligt vore, att alla museer inom en grupp hade samma formulär till sin huvudliggare. Man kan också tänka sig att på en central plats t. ex. huvudmuseet avskrifter av denna liggare förvaras. Ett centralt register skulle bli av ovärderlig nytta för forskningen och för insamlandet.

Inl. redogjorde i fortsättningen för hur han tänkt sig att samarbetet inom pro-

vinsen bäst skulle kunna ordnas. Finnes en gammal hembygdsförening, som omfattar provinsen, är det säkerligen lämpligt att taga denna som utgångspunkt i stället för att bilda en ny sammanslutning. Genom att ta fasta på den förefintliga skillnaden i arbetsuppgifter inom de olika större och smärre museala institutionerna inom provinsen bör det inte erbjuda större svårigheter att komma till samförstånd, när det gäller att till huvudmuseet samla föremål av vetenskaplig betydelse. För huvudmuseet blir det då också lättare att avstå ifrån föremål, som man vet hör hemma inom bygdemuseets krets. Särskilt blir detta fallet, om man räknar alla de inom provinsen befintliga museerna såsom en enhet, såsom ett enda museum med underavdelningar på olika håll.

Att denna fråga kommit upp till behandling på museimannamötet fann inl. särdeles lyckligt. Från detta håll borde, ansåg han, en för landet i stora drag utarbetad organisationsplan utgå. Enligt hans åsikt borde man därvid taga fasta på provinssammanslutningarna samt i en riksorganisation, vilken lämpligen anslöte sig till museimannaföreningen eller riksantikvarien, sammanföra provinsföreningarna.

Diskussionen, som blev ganska vidlyftig och berörde många viktiga problem för fornminnesvården och museiväsendet, inleddes av amanuensen Cnattingius, som redogjorde för det av härvarande museiförening uppgjorda programmet för samarbetet mellan provinsmuseet och ortsintrössena.

Detta program för samarbete mellan Östergötlands fornminnes- och museiför-

ening och länets Hembygdsföreningar var av följande lydelse:

§ 1. För att på bästa sätt gagna hembygdsrörelsen inom länet söker Östergötlands Fornminnes- och Museiförening samarbeta med alla på detta rika fält verkande föreningar och enskilda, vilka, riktade på ett gemensamt mål och med sakkunnig hjälp, torde komma att på detta sätt uträtta ett värdefullare arbete i kulturens tjänst.

De hembygdsföreningar, som vilja stödja Fornminnesföreningens arbete, kunna ansluta sig till densamma. De skola sålunda verka efter följande program:

1:o. Delgiva museets tjänstemän upplysningar om fornminnenas tillstånd i bygden, verka för dessas skydd och vård samt vid behov biträda vid restaureringar.

2:o. Biträda vid inventeringar av bygdens kulturminnesmärken och så vitt möjligt bidra ekonomiskt.

§ 2. Hembygdsföreningarna kunna vid behov anlita museets tjänstemän för råd och anvisningar rörande hembygdsmuseets eller hembygdsgårdens ordnande, gamla byggnaders bevarande eller förflyttning, föremåls insamlande, katalogisering, konservering och uppställning samt i övrigt allt som rör hembygdsföreningens kulturminnesvårdande verksamhet. Fornminnesföreningens fackutbildade tjänstemän komma genom sitt arbete för hembygdsmuseerna till gagnet att bliva länets gemensamma tjänstemän, varigenom en garanti skapas för att hembygdsföreningarnas arbete blir till gagn i stort. Minst en gång varje år kommer Fornminnesföreningens tjänstemän att besöka hembygdsföreningens samlingar.

§ 3. I mån av tillgång står Östergötlands Museum hembygds museerna till tjänst med depositioner och byten, för så vitt deras museilokaler äro tillfredsstäl- lande.

§ 4. I sina »Meddelanden» lämnar föreningen plats för årsredogörelser från hembygdsföreningarna mot ersättning av tryckningskostnaderna.

Kand. Olsson, Hällestad, uttalade sin anslutning till föreningens initiativ. Pro- vinsmuseet måste se till att icke hem- bygds gårdarna lämnas vind för våg. Men dess hand får icke vila alltför tung över hembygdsföreningarnas verksamhet. Det är önskligt att något utrymme beredes i årsskriften för redogörelser för vad som händer i dessa föreningar.

Professor Lithberg: En förskjutning har ägt rum i våra museiproblem. Förr var den stora frågan förhållandet mellan centralmuseet och provinsmuseerna; nu gäller det förhållandet mellan dessa och hembygds museerna. På hemslöjdsområdet ha vi gått in för att inventera och kopiera i stället för att dra ihop stora samlingar. På så sätt bli de gamla vävnaderna beva- rade i hemmen. Så bör man även gå till väga när det gäller museiarbetet. Man bör taga in föremålen till museerna en- dast när det är absolut nödvändigt. Pro- vinsmuseet bör kunna ge en samlad över- sikt över bygdens kulturella utveckling. Depositionsmöjligheterna böra utvidgas.

Överintendenten Gauffin: Komminister Wellhagens föredrag pekade framåt på nya led i arbetet och på nya uppgifter. På det sätt han antydde bör man knyta sambandet mellan det förgångna och det levande livet. Här öppnar sig även en

uppgift för det museum jag företräder, Nationalmuseum.

Dr Sune Ambrosiani tog upp till be- handling två av de diskuterade proble- men. Före lunchen hade ett par talare omnämnt, att lärarkåren igångsatt in- samlanad av föremål belysande den äldre folkundervisningen i Östergötland och framställt en förfrågan, huru landskaps- museet ställde sig till att taga emot dy- lika samlingar. Här hade upptagits ett specialfall på en principfråga: Huru många museer inom en och samma spe- cialitet äro önskvärda inom ett och sam- ma land. För den pedagogiska forsk- ningen vore det sannolikt tillräckligt med ett enda museum, dit allt hithörande material från alla jordens folk samman- fördes — något sådant museum är visst planerat i U. S. A. —, men endast få intresserade ha ekonomiska förutsättnin- gar för ett tillfyllestgörande studiebesök vid en dylik jätteinstitution. Därför torde sådana specialmuseer inom varje land kunna påräkna ett mycket stort intresse. När nu ett skolmuseum är under fram- växt i Stockholm, vore det måhända önskvärt, att detta i första hand utbygg- des. En mängd föremål, som kunna ingå i ett specialmuseum dra emellertid ur andra synpunkter sett lika om ej större allmänt kulturellt eller lokallistoriskt intresse, så att de med samma eller bättre rätt böra höra hemma i ett landskaps kulturhistoriska museum. För bedömande och avgörande av vart ett föremål rättast hör hemma behövs som vanligt det goda omdömet.

Talaren ingick även på frågan om huru det inom ett landskap insamlade förrådet av artefakter skulle förvaras på ett för

framtida behov fullt betryggande sätt. Numer har man inom nästan alla landskap i Sverige att räkna med ett stort antal s. k. socken- eller därmed jämförliga museer, dit en ansenlig mängd kulturföremål insamlas — i regel långt fler än som i ett sådant museum lämpligen kunna utställas. Naturligtvis måste man då på intresserat eller ansvarigt håll fråga sig: huru skall uppgiften att musealt skydda dessa kulturhistoriskt sett så viktiga föremål lösas? Borde ej detta kunna ske på så vis, att man sammanförde alla de föremål, som icke utställas i sockenmuseet, till en gemensam depå vid landskapsmuseet under tillsyn och vård av den där anställde musealt skolade tjänstemannen. Detta så mycket mer, som det numer är att hoppas att flerstädes nya lämpliga museumsbyggnader tydligen komma att uppföras. I dessa borde således beräknas magasinstrymmen för en dylik depå för landskapets sockenmuseer. Huru sedan äganderättsfrågan löses, är ur vetenskaplig synpunkt av underordnad betydelse, blott de insamlade föremålen konserveras och musealt vårdas.

Professor Lithberg: Minnesmärken från äldre tiders skolväsende böra ha sin plats i provinsmuseerna eller i vissa fall, särskilt när det gäller personhistoriskt intressanta ting, i bygdemuseet. Det är icke lämpligt att draga ihop dessa föremål i ett jättemuseum i Stockholm. Han framhöll vidare betydelsen av, att de personer, som provtjänstgöra vid centralmuseerna, under denna tjänstgöring gjordes grundligt förtrogna med konservering av museiföremålen, då olika slag av dylikt arbete ständigt kom före under deras verksamhet vid landskapsmuseerna.

Professor Lindblom: Vårt arbete har tre huvudproblem: 1) att bevara de kulturhistoriskt värdefulla föremålen åt eftervärlden; 2) det vetenskapliga utforskandet; 3) det pedagogiska tillgodogörandet. Under de senaste 60 åren har huvudintresset småningom förskjutits från den första till den tredje av dessa uppgifter. Den moderna museitekniken går mer och mer ut på att göra urvalet så pedagogiskt lämpligt och så vackert ordnat som möjligt. De ting, som icke nödvändigt behövas i museerna, böra bevaras i sin gamla miljö, men registreras genom museernas försorg.

Kantor Janzon: Låt oss hellre samla för mycket än för litet. Det kommer alltid att finnas de som sedan sörja för urvalet. Tidningspressen kan göra mycket för att underlätta vårt arbete.

Kand. Olsson förordade bildandet av en hembygdsnämnd med uppgift att utöva den högsta kulturvårdande verksamheten i länet. Eventuellt kunde denna utgöras av fornminnesföreningens styrelse förstärkt med representanter för de lokala museerna.

Landsarkivarie Kjellberg förordade den av hr Cnattingius skisserade planen.

Major S. Engdahl, Jönköping: En hembygdsförening har andra stora uppgifter utom den att skapa ett museum. Den skall vaka över att de fasta fornminnena bevaras, men skall också taga tillvara folksägner, folktro m. m. Ur sin erfarenhet anförde han exempel på sockenmuseer, som aldrig besöktes. Det vore ingen vinst med att få en rad hembygds museer, som råka i glömska, sedan de personer som skapat dem, gått bort.

Ordf., riksantikvarien Curman, avslu-

tade diskussionen med några ord om de många problem, som möta arbetet för fornminnesvården. Han försäkrade, att i den mån som provinsmuseerna få den nödiga utrustningen i fråga om lokaler och arbetskrafter skall statens historiska museum med glädje och lättnad överflytta en del av sina funktioner på dessa museer. Riksantikvarien slutade med att uttala sin glädje över det förtroendefulla samarbete som nu råder mellan centralmuseet och provinsmuseerna och hoppades att detta goda förhållande skulle befästas.

Doktor Adolf Schüek avslutade förhandlingarna med ett föredrag över

Skännings storhetstid.

Då Skänninge stad den 21 juni detta år högtidlighöll 400-årsminnet av sina äldsta bevarade stadsprivilegier, skedde detta i fullt medvetande av att detta endast är en episod i den gamla stadens historia. Staden Skänninge kan blicka tillbaka på mer än 700-åriga anor — dess historia sträcker sig tillbaka till medeltidens början, ja kanske än längre. Trots detta har »göternas urgamla stad Skänninge» sedan reformationstiden fört en ganska undanskynd tillvaro — man skulle nästan kunna säga, att den varit bortglömd.

Året 1529 bildar i flera avseenden en epok i den gamla stadens historia. En ny tid har då brutit in i Sveriges land, sedan Gustaf Vasa återupprättat det nationella konungadömet och på Västeråsriksdagen 1527 brutit motståndet mot den pågående reformationsrörelsen. Det var en tid, då hela det gamla medeltida svenska samhället skakades i sina grundvalar,

ty hänsynslöst undanröjdes då alla de institutioner, som icke passade den nya tiden. Värst gick förödelsen ut över de samhällen, som mer eller mindre vuxit upp i kyrkans skydd — icke minst över det gamla Skänninge med dess kyrka, kloster, hospital och helgeandshus.

Skänninge, som väl från början blott var en bondby (namnet betyder »de som bo vid Skena-ån»), hade troligen redan under förhistorisk tid utvecklats till en handelsplats. I dess omgivning lagö nämligen flera hedniska helgedomar såsom Götala, Götevi, Ullevi (»guden Ulls helgedom») och Njärdevi (»gudinnan Njords helgedom»). Här i Skännings närmaste omgivning stötte fyra olika härads gränser samman — orten hade därför i hednisk tid varit en medelpunkt för den bygd som bildas av Aska, Bobergs, Göstrings och Vifolka härader.

Skänninge omtalas första gången i ett 1178 utfärdat påvebrev i ett sammanhang, som tyder på, att det redan då var en ort av större betydelse än en vanlig bondby. Där fanns redan då två små kyrkor, dels den nyligen anträffade Allhelgonakyrkan, vars socken omfattade såväl den nuvarande staden som dess närmaste omgivning, dels S:t Martins kyrka, invid vilken hundra år senare ett ryktbart nunnekloster uppfördes. Då man i sommar gripit sig an med utgrävningen av klostret har man här anträffat en vackert ornerad stenkista av »Eskilstunatyp», vilket tyder på att klosterområdet redan under tidig kristen tid använts som begravningsplats och att en kyrka redan då funnits på denna plats. Sannolikt har denna S:t Martinskyrka varit en »gårdskyrka» alldeles som det närbelägna Bjäl-

bo. Otivelaktigt har en stormansgård, tillhörande Sverkerska ätten legat invid Skänninge. Denna har på 1100-talet kommit i Linköpingsbiskopens besittning, ty dennes innehav av en gård invid Skänninge bekräftas i påvebrevet 1178. Gården var tydligen det nuvarande Biskopsberga, som gränsar till staden. Ett annat påvebrev omtalar, att här residerade prosten för den östra delen av landskapet — det s. k. »Västanstång». Här i Skänninge upprättade också Magnus Minnesköld och dennes söner Birger Jarl och biskop Karl omkring 1220 ett »hospital» eller spetälskesjukhus — det kanske äldsta i vårt land. Det låg ett stycke öster om staden — dess kapells kraftiga grundmurar blottades vid fjolårets grävningar och kunna nu beskådas. Omkring 20 år senare kommo dominikanermunkarna till staden och upprättade där sitt senare så ryktbara kloster.

Det stora genombrottet i Skänninges historia skedde emellertid först vid 1200-talets mitt och präglas av den starka tyska invandringen. Från Lübeck, Visby och andra tyska städer kommo driftiga köpmän och hantverkare till den lilla marknadsplatsen vid Skenaån. Stadens »storhetstid» grundar sig på denna starka invandring under folkungakonungarnas tid — nu utvecklades Skänninge till en verklig stad. Dessa tyska Skänningefamiljer, förgrenade sig sedan till de flesta andra svenska städerna och till dem hörde flera av den svenska kyrkans främsta män bl. a. den ryktbare Linköpingsbiskopen Nicolaus Hermanni. Samtidigt med att den tyska invandringen på allvar gjorde sig gällande ombildades tydligen Skänninges samhällsliga liv. Efter

utländskt mönster infördes rådsinstitutionen, vilket innebar att stadens styrelse och domstol utgjordes av ett antal utvalda rådmän, vilka sammanträdde på rådstugan. I spetsen för denna kommunala representation stod fogden, som var konungens ombud i staden. Den lag, som man dömde efter var en samling på platsen gällande rättssedvänjor; först omkring 1350 infördes i Skänninge den stadslag, som ursprungligen utarbetats för Stockholm och som sedan efter hand blev tillämplad i rikets alla köpstäder. I samband härmed infördes den förändringen, att i spetsen för rådet sattes 6 borgmästare, av vilka tvenne fungerade som dess ordförande ett år i taget.

Men även i andra avseenden utövade den tyska inflyttningen ett märkbart inflytande på Skänninges utveckling. Den äldsta lilla staden hade legat vid broövergången vid Skenaån och grupperat sig kring Allhelgonakyrkan. Nu tillkom en ny stadsdel, vars medelpunkt var det planmässigt anlagda torget. På detta stod under medeltiden ett egendomligt beläte upprest, kallat »Ture lång», vid vilket missdådare bestraffades. Redan den östgötske kulturhistorikern Olaus Magnus jämförde denna stod med Rolandsstoden på Bremens torg — liksom denna var den tydligen upprest som ett tecken på stadens »frihet». Denna stod är visserligen försvunnen sedan reformationens stormfyllda dagar, men kvar står alltjämt den gamla ståtliga Vårfrukyrkan invid torget — en gång kallad »Garpekyrkan», emedan den uppbyggts av tyskar (»garpar»). Den nyinflyttade stadsbefolkningen behövde nämligen ett eget och ståtligare gudstjänsthus än den gamla

Allhelgonakyrkan. Då den nya kyrkan omkring år 1300 var färdig, blev den staden Skänninges kyrka, medan den gamla kyrkan blott blev »bondekyrka» för nuvarande Allhelgona socken. Och i stadens sigill insattes en bild av »Vår fru», d. v. s. Jungfru Maria med Kristusbarnet.

Det är under denna uppsvingperiod, som Skänninge framträder som de stora riksmötenas stad. Vi veta alla att redan 1248 hade i staden sammanträtt det ryktbara »Skänninge möte», där den romerske kardinalen Vilhelm av Sabina och den mäktige Birger Jarl hade genomdrivit ett flertal viktiga reformer i den svenska kyrkans organisation och lagstiftning. Under den tid, då Sverige styrdes av den folkäre Magnus Ladulås, höllos flera riktiga »herredagar» i Skänninge, som ju låg i grannskapet till folkungarnas gamla stamgods Bjälbo. Det viktigaste av dessa möten var det s. k. »Skänninge samtal» 1284, i samband med vilket konungen utfärdade den märkliga »Skänningestadgan», som avsåg att stärka »friden» och rättssäkerheten i hans rike. Liknande »herredagar» förekommo även under Magnus Erikssons regering i Skänninge, som för några få dagar fylldes av riksråd, biskopar, riddare och klerker åtföljda av anseliga ryttarskaror.

Under folkungatiden utvecklades även staden till ett betydande andligt centrum i vårt land. Redan 1237 hade — som vi nyss nämnt — ett dominikankloster upprättats i staden och i detta levde och verkade på 1270-talet Petrus de Dacia, en av vår medeltida litteraturhistorias märkligaste gestalter. Petrus betydelse för Skänninges historia bestod väsentligen i

att han jämte stormansdottern Ingrid Elovsdotter tog initiativet till upprättandet av ett särskilt nunnekloster i staden. Under sin vistelse i Tyskland hade nämligen Petrus de Dacia sammanträffat med Kristina av Stommeln, en ung bondedotter, vars extatiska religiositet gjort ett starkt intryck på honom. I Skänninge mötte han nu en krets varmt religiösa kvinnor, vilka helt ägnade sitt liv åt andaktsövningar och späkningar. Den ledande i denna fromma krets, som slagit sig ned vid S:t Martins kyrka var Ingrid Elovsdotter. Mellan henne och Petrus uppstod snart en stark intressegemenskap och bägge arbetade energiskt på att upprätta ett kvinnligt dominikankloster. Om-sider lyckades de 1282 vinna stadfästelse på denna stiftelse tack vare konung Magnus Ladulås bistånd. Snart reste sig murarna på den nya ståtliga klosterbyggnaden, vars grundvalar ännu äro att se i stadsdelen Nordanå invid landsvägen till Motala. Själv överlevde Ingrid icke denna stora framgång för hennes planer — hon avled hösten 1282. Snart fick hon emellertid helgonrykte, ty många under berättades ha skett vid hennes grav. Visserligen lyckades det icke att hos påven genomdriva »Helga fru Ingrids» kanonisation, men år 1507 blev hon högtidligen »skrinlagd» i en silverbeklädd kista i sitt klostrets kyrka i närvaro av riksföreståndaren Svante Sture och ett flertal riksråd och biskopar.

Även andra andliga stiftelseer uppstodo i det medeltida Skänninge. I samband med en »herredag» 1331 upprättades ett »helgeandshus» d. v. s. en vårdanstalt för sjuka och orkeslösa äldre. En av dess föreståndare var bl. a. den ryktbare Pet-

rus Olai, som senare blev den heliga Birgittas biktfader. Likaledes upprättades en stadsskola, vilken emellertid liksom hospitalet och helgeandshuset blev nedlagd under den genomgripande omvälvning, som skedde under Gustav Vasas regering.

Folkungatidens Skänninge var alltså en stad i framåtgående — en av de främsta i vårt land. Men all lycka är förgänglig icke minst för städer. Vid folkungatidens slut började den stad uppstå, som skulle välla Skänninge det största avbräck — klosterstaden i Vadstena. Till det nya Birgittaklostret vallfärdade tusentals pilgrimer och med dem följde hantverkare och köpmän. Bygden var för liten för att ha två köpstäder och följden blev, att det uppåtgående Vadstena alltmera drog till sig handeln och köpenskapen.

Men ännu levde Skänninge kvar tack vare sina många kloster och andra kyrkliga institutioner. Den avgörande vändpunkten i stadens historia var reformationen — då krossades även dessa institutioner av den hårdhänte Gustav Vasa. Klosters lantegendomar indrogos till kronan, deras och kyrkornas silverskatter beslagtogs och i klostren inkvarterades krigsknektar och deras hästar. De gamla byggnaderna brötos sedan ned, delvis för att lämna byggnadsmaterial till det påbörjade slottsbygget i Vadstena. Själva staden berövades 1543 sina stadsrättigheter och förvandlades till en vanlig bondby.

Blott en medeltida byggnad stod kvar som ett minne av den forna »storhetstiden», nämligen Vårfrukyrkan, vars vackra silhuett alltså dominerar staden. Den förbinder nutid med medeltid och den är ett monument över de gamla Skän-

ningeborgarnes id och strävan. Ty vad de kämpat och strävat för gick icke under: Skänninge återfick av Johan III sina stadsprivilegier och trots brand och svåra tider har det levat kvar som stad. Det är åt minnet av dessa förfäders gärning, som staden denna sommar firar sitt jubileum — icke åt det skäligen betydelselösa monument i dess historia, som Gustav Vasas förnyande av stadsprivilegierna innebär.

Skänninge senare historia är visserligen fattig på märkligare händelser, men den ger oss dock bilden av det hårda arbete och de umbäranden, som borgerskapet i en svensk småstad måste underkasta sig för att kunna draga sig fram. I våra dagars Skänninge har man haft med klar insikt om att stadens märkliga historia även medfört förpliktelser med berömvärt nit sökt återvinna det som kan finnas kvar av medeltidens ryktbara stad. Alla kulturhistoriskt intresserade äro också Skännings borgarskap — främst borgmästare G. Aschan och apotekare H. Lundquist — varmt tack samma för vad de gjort för Vårfrukyrkans värdiga iståndsättande, för de omfattande utgrävningarna inom staden och för det initiativ de tagit till ett utforskande av stadens märkliga historia.

Efter docenten Adolf Schücks föredrag besågo mötesdeltagarna stadskyrkan och utgrävningarna vid Sankta Ingridis kloster.

På aftonen samlades mötesdeltagarna till en subskriberad middag å utställningsrestaurangen. I middagen deltog landshövdingen och grevinnan Trolle och borgmästare och fru Aschan. Landshövdingen talade för gästerna och utbringade en

skäl för museimannaföreningen. Riksantikvarien Curman svarade med en hyllning för Östergötland, varpå sjöngs unitsont »Så grant står Östergyllen». Borgmästare Aschan hälsade å Skänninge stads vägnar musiemännen välkomna till den minnesrika bygden.

Vädrets makter voro på tisdagen mera välvilligt stämnda mot de museimän, som skulle företaga en exkursion till några av Östergötlands märkligaste kulturminnesplatser. Avresan från Skänninge skedde kl. halv 10 f. m., då ett 20-tal privatbilar mötte upp för att föra deltagarna till Bjälbo kyrka. Utanför dess mäktiga torn höll d:r Erik Lundberg ett intressant föredrag om de konst- och kulturhistoriska faktorer, som sammanhånga med kyrkans byggande och det egenartade tornets arkitektoniska utformning. Färden fortsattes till Heda kyrka, som också demonstrerades av d:r Lundberg och på liknande sätt insattes på sin byggnads-historiska plats. Här fick man en aning om cisterciensermunkarnas betydelsefulla byggnadsverksamhet. Från Heda gick resan till Alvastra, där man först stannade vid pålbyggnaden i Dags mosse, som demonstrerades av antikvarien d:r O. Frödin. Deltagarna fingo tillfälle beskåda den under utgrävning varande boplatsen samt en av artisten D. Ljungdahl förfärdigad modell av det hittills undersökta

området. Bilarna fortsatte sedan till klostret. Här framställde först riksantikvarien S. Curman några drag ur klosterkyrkans byggnadshistoria och framhöll den konsthistoriska betydelsen av detta byggnadsverk. Därefter tog d:r Frödin till orda och framlade resultaten av de av honom gjorda undersökningarna. Slutligen demonstrerades klosteranläggningen och utgrävningarna, varefter lunch intogs på turisthotellet. Överintendenten Axel Gauffin frambar deltagarnas tack till riksantikvarien och d:r Frödin.

Färden ställdes därefter till Vadstena. Här visades klosterkyrkan av dess främste kännare, prof. Andreas Lindblom. Inledningsvis skildrade han utvecklingen av Birgittas planer på en klosterstiftelse, därefter demonstrerade han kyrkan och dess dyrbaraste inventarier. Amanuensen B. Berthelson demonstrerade därefter klostret och de av honom verkställda utgrävningarna, vilka nyligen avslutats. Prof. Lindblom och amanuensen Berthelson avtackade av riksantikvarien Curman.

Deltagarna återkommo därefter vid 6-tiden till Skänninge, där middag intogs på Stadshotellet, varvid överintendenten A. Gauffin avtackade först d:r E. Lundberg och därefter mötets och utfärdens arrangörer, amanuensen Bengt Cnattingius och disponenten Rolén.

BIDRAG TILL ÖSTGÖTAVÄGARNAS HISTORIA.

AV

BENGT CNATTINGIUS.

I. Att ett klarläggande av vägarnas historia bör kunna »uppdaga ... de angelägnaste delarna af ett lands häfder» insåg för över hundra år sedan den flitige Johan Elers, då han med otrolig möda gjorde insamlingen till en »Historia om Vägarna i Sverige»¹. En historisk vägundersökning blir nämligen ett noggrant bebyggelsehistoriskt diagram.

Tyvärr har alltför liten uppmärksamhet ägnats däråt i senare tid. Medan forskningen i Tyskland² och framför allt i Danmark sedan flera årtionden inträngande sysslat därmed, ha i Sverige endast smärre undersökningar sett dagen³, och vägforskningens mål och medel ha ännu icke uppställts.

De undersökningar över äldre vägar i Östergötland, som här framläggas, få icke betraktas som avslutade och göra icke

anspråk på att på ett mera inträngande sätt belysa vägforskningens metodik. De bygga i första hand på de bebyggelseundersökningar, som sedan några år tillbaka utförts av Östergötlands museum i samarbete med Statens historiska museum och Nordiska museet samt i någon mån på studiet av äldre topografisk litteratur. Endast i mycket ringa utsträckning har det givits tid till arkivforskningar. Däremot ha äldre kartor genomgått — i flera fall med ganska värdefullt resultat.

I första hand har sålunda bygdens egen skapnad fått ge bidrag till vägarnas historia⁴. Härvid möta ofta stora svårigheter, isynnerhet då det gällt förhållandet mellan *skog* och odlad bygd under förhistorisk tid — ett förhållande, som i dessa trakter aldrig ägnats någon undersökning och f. ö. i sin helhet ännu icke på ett tillfredsställande sätt behandlats.⁵

¹ I s. 6; Upsala universitets bibliotek, sign. S 10 (cit. Elers).

² Se litt. i Wagner, Lehrbuch der Geographie, Hannover 1912 s. 904 f. Äldre litt. anf. i Gasner, Zum deutschen Strassenwesen, Leipzig 1889.

³ Uppland II, Stockholm 1908 s. 434 f.; Beckman, Vägar och städer i medeltidens Västergötland, Göteborg 1923; Sahlgren i Upplands fornminnesför. tidskr. XXVI s. 92 f.; Ahlberg i Halländsk bygdekultur, Göteborg 1925 s. 9 f.; Vår bygd 1927 s. 15 f.

⁴ Jmfr Aarbøger 1916 s. 1 f.; Lundbye i Fortid og nutid II s. 129 f.

⁵ Jmfr Vorschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde XXII, 1923 s. 290 f.; Aarbøger 1911 s. 250 f., 1912 s. 83 f., 1914 s. 207. En undersökning av detta förhållande i Skeninge-trakten har påbörjats av kand. M. Sjöbäck och författaren.

Skogen var människans fiende⁶, men närheten till densamma var en viktig bebyggelsehistorisk faktor. — De hjälpmiddel för kommunikationen, som *åsarna* bilda, äro här i motsats t. ex. till Mälardalsskopen icke betydande, då de i regel äro mindre sammanhängande⁷. Dock vill det synas, som om de i flera fall bära landskapets äldsta vägar, som sålunda haft sin sträckning i nord-sydlig riktning, medan den öst-västra förbindelseleden måste betraktas som en senare tids (järnålderns) produkt.

Vidare har vid undersökningen hänsyn tagits till *forntidens*. Vad stenåldern beträffar ha några säkra slutsatser om vägförhållandena icke kunnat nås. Huruvida de betydelsefulla resultat, till vilka Sophus Müller kommit beträffande stenåldersvägarna i Danmark⁸ äga tillämpning på våra förhållanden är ännu icke utrett. Den lätthet, varmed han rekonstruerat väglinjerna längs megalithgravarna, har i senare tid väckt vissa betänkligheter⁹, isynnerhet som det å ena sidan icke kan fastställas, att gravarna voro belägna vid boplatser och å andra sidan det icke synes vara tillfredsställande bevisat, att dessa äldsta vägar verkligen gått fram längs de senare¹⁰. Däremot kan man i vissa fall t. ex. på Gotland påvisa, att stenålderns fyndsträckor sammanfalla med de gamla vägarna¹¹. Överhuvud taget

gäller för de första förhistoriska förbindelserna att de blott voro korta sträckor, som småningom genom »urval» och »sammansättning» förbundos till längre linjer¹². Måhända kan man redan under bronsåldern påvisa några sådana linjer. I Östergötland kan jag visserligen icke finna, att det arkeologiska materialet i någon nämnvärd grad talar härför, men kommande forskningar torde kunna klarlägga detta, isynnerhet som man här liksom i andra trakter kan spåra bebyggelsens tendens att söka sig ut till havet¹³. Bronsålderns kultur vilar ju i ganska väsentlig grad — så anses det åtminstone f. n. — på tillförsel över havet.

Det är emellertid först under järnåldern, som vägar i vår tids mening kunna skönjas. Gravfälten tala sitt tydliga språk, och redan under romersk järnålder tror jag mig kunna påvisa en väglinje från Slätbaken till Vätterbygden.

Ett värdefullt väghistoriskt material från järnålderns slut bilda provinsens talrika runstenar. Redan under forntiden betecknades de som vägvårdare, och det uppgives att de skola stå nära vägarna¹⁴. En uppländsk runinskrift säger, att bättre vägvård kan ej givas än en runsten¹⁵. Många runstenar tala också om brobyggnader, som i de flesta fall äro fyllningar av jord och sten över sankmarker¹⁶. Man får alltså under denna tid

⁶ La Cour, Sjællands ældste bygder, Kjøbenhavn 1926 s. 234; Aarbøger 1912 s. 83.

⁷ Helge Nelson i Lunds universitets årskrift XIV, 1918 s. 43 f., 90.

⁸ Aarbøger 1904 s. 1 f., 1911 s. 233 f., 1914, s. 195 f.

⁹ Danske studier 1911 s. 4.

¹⁰ La Cour a. a. s. 20, 230 f.

¹¹ Lithberg, Gotlands stenålder, Stockholm 1914 s. 58; jmf. La Cour a. a. s. 45, 47, 51, 56

och flerst. Hansson, Gotlands bronsålder, Stockholm 1927 s. 97.

¹² Jmf. Schultze-Naumburg, Kulturarbeiten, München 1916 VII s. 41 f.

¹³ Jfr Lindqvist i Antikvarisk tidskr. XXII s. 148; La Cour a. a. s. 243.

¹⁴ Beckman a. a. s. 13. Jmf. Hildebrand, Sveriges medeltid II, s. 990.

¹⁵ Uppland II s. 458 f.

¹⁶ Upplands fornminnesför. tidskr. XXVI s. 114.

förutsätta tillvaron av åtminstone delvis byggda vägar, ett förhållande som också bestyrkes av fornsagornas berättelser (Bröt Anund, Ottar Vendelkråka m. fl.¹⁷) och arkeologiska undersökningar¹⁸.

De uppgifter, som fornminnena ge, kompletteras sedan av vissa *ortnamn*, isynnerhet sådana, som beteckna *bro* i en eller annan mening, och vilkas kronologi Sahlgren sökt uppställa¹⁹.

Dessa faktorer ge emellertid i regel blott upplysningar om vägarnas sträckning. För att bestämma en vägs betydelse måste man uppsöka de forntida orter, som varit bygdens samlingspunkter framför allt då kult- och tingsplatser, där oftast köpenskap drevs. De på studier av ortnamn och religionshistoriska förhållanden byggda undersökningar av forntida gudsdyrkan i Östergötland av Elias Wessén²⁰ ha för mig varit utgångspunkter. Men även andra kultplatser ha här medtagits t. ex. Sverkerskapellet vid Alvastra hedniska föregångare²¹ och de hittills kända labyrintherna, vilka ligga vid forntida vägar²². Liksom beträffande Alvastra kan man iakttaga, att många av de kristna helgedomarna förlagts till hedniska kultcentraler²³ till vilka betydelsefulla vägar

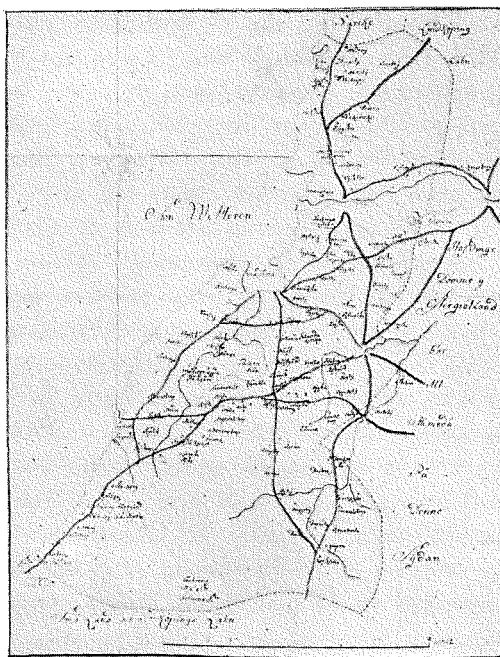

FIG. 1. KARTA ÖVER LANDSVÄGARNA I VADSTENA LÄN 1718 AV JOHAN EKEBOM. LANTMÄTERISTYRELSENS ARKIV. G. 130.

måste leda. På liknande sätt övertogo kyrkorna rollen av samlingsplatser, där ting och marknader hölls.

Vissa kyrkor voro särskilt besökta t. ex. offerkyrkorna²⁴. Andra besöktes under vissa högtidsdagar såsom S. Wi och Sund²⁵. Största rollen spelade dock vallfartsorterna och klostren främst Vadstena²⁶, som 1506 nämnes av Laurentius Petri vid sidan av Rom, Jerusalem, Stjerneberg och Svinegarns källa²⁷. Birgittas

¹⁷ Jmfr Nyman, Afhandling om Landsvägar (Trozelli), Lund 1766 s. 1 f.

¹⁸ Se Upplands fornminnesför. tidskr. II s. 193 f.; VI s. 9 f.; XXIV s. 142 f.; XXVI s. 94; Fornvännen 1912 s. 225.

¹⁹ Upplands fornminnesför. tidskr. XXVI s. 114. Jmfr Rig 1920 s. 150 f.

²⁰ Meddelanden fr. Östergötlands fornminnes- och museiförening (cit. Medd.) 1921 s. 85 f., 1922 s. 1 f.

²¹ Medd. 1918 s. 58, 91, 95.

²² Jmfr Västmanlands fornminnesför. tidskr. XVII, 1928 s. 45.

²³ Bedas uppg. i Hist. eccles. I, 30; liknande i Vita Bavonis och Vita Amandi, se Kletler, Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe... Wien 1924 s. 82.

²⁴ Jmfr Hildebrand, Sveriges medeltid V s. 804; Svenska Landsmälen 1883 s. 294. Boken om Tjust VII s. 98; Stenkula, Matrikel, Linköping 1834 s. 60, 85.

²⁵ Vårdestam i Folkminnen och folktankar 1925: 4 s. 39. Jmfr Fortid och nutid V s. 176 f., VI s. 226 f.; Kletler a. a. s. 19 f.

²⁶ Hildebrand a. a. V s. 806.

²⁷ Ahnlund, Svensk sägen och hävd, Stockholm 1928 s. 74.

kanonisationsdag var en festum terræ²⁸. Både från Danmark och Norge finnas uppgifter om personer, som dött »i pilgrimsgang pa Wastenswey»²⁹, och utbredningen av fynden av pilgrimsmärken visar, att man långväga ifrån sökt sig dit³⁰.

I samband med vallfartsorterna måste också offerkällorna omnämnas. Redan i förhistorisk tid ha de varit besökta, och sedan de under medeltiden kristnats, blevo de i icke mindre grad föremål för dyrkan. Från Östergötland finnas flera uppgifter härom³¹, och liksom i Danmark³² ha många en tydlig förbindelse med förhistoriska vägar och tingsställen. En offerkälla i närheten av Alvastra torde ha varit en av de förnämsta (fig. 6), belägen vid en av provinsens äldsta stråkvägar.

Största betydelsen för kommunikationernas ordnande hade uppkomsten av *städerna* med sina kyrkor, välförsedda med undergörande relikier, samt med sina marknader och mässor. Petersmässan i Linköping, Olofsmässan i Skeninge, Larsmässan i Söderköping³³ och kyndelmässan i Vadstena voro de förnämsta.

Då det här gällt att klarlägga några av Östergötlands äldsta och mera betydelsefulla vägar, har hänsyn i första hand tagits till eriksgatans väg, sådan den på landskapslagarnas tid kan spåras. I sammanhang härmed ha naturligtvis vissa

smärre i bebyggelsehistoriskt avseende betydelsefulla vägar måst indragas i undersökningen. Till en mera detaljerad framställning av dessa resultat återkommer jag i annat sammanhang.

II. Östergötlands medeltida förbindelse norrut antydes summariskt i bestämmelserna om eriksgatan. Från Strängnäs gick vägen till Svintuna (nuv. Tuna), en urgammal marknadsplats strax väster om Nyköping³⁴, där östgötarna skulle möta konungen med gisslan och ledsaga honom genom sitt land³⁵. I sina huvuddrag kan denna väg med rätt stor sannolikhet följas med hjälp dels av utförligare berättelser om sentida eriksgator dels av på vissa platser under resan utfärdade brev³⁶.

Omgiven av rullstensåsar löper vägen genom Södermanland till Krokeks kyrka i Östergötland. En av backarna mellan Stavsjö och Krokek kallas Drottningbacken, därför att drottning Kristina berättas ha spisat där (Elers V). Vid Krokek finnas ruiner efter ett johanniterkloster, som omtalas på 1400-talet³⁷. Det tjänstgjorde under medeltiden även som härbärke för resande. Den nuvarande landsvägen har flera gånger ombyggt, senast på 1850-talet³⁸. Den äldre vägen krökte $\frac{1}{8}$ mil i sydlig riktning från Krok-

²⁸ Lindqvist i Fornvännen 1918, s. 19.

²⁹ Uplandslagens Krb. 2 (Ed. Schlyter pag. 88 f.), Magnus Erikssons landslag, Krb., E (Schlyter pag. 16 f.).

³⁰ Jmfr Rosman, Bjärka-Säby och dess ägare, Upsala 1924 I s. 62.

³¹ Styffe, Skandinavien under unionstiden, Stockholm 1867 s. 196. Jmfr Hildebrand a. a. II s. 1011. Jmfr Handl. rör. Skand. hist. XXII, Stockholm 1837 s. 319, 333.

³² Se Tidskr. för praktisk byggnadskonst, Stockholm 1852 III, s. 15, 127; IV s. 39; Läsnings för Landthushållare i Östergötland 1851 s. 99 f.; 1853 s. 125 f.

²⁸ Höjer i Hist. stud. tillägn. Harald Hjärne, Stockholm 1908 s. 74.

²⁹ Höjer i a. a. s. 100. Jmfr Hildebrand a. a. II s. 1005.

³⁰ Månadsbladet 1890 s. 84 f. Jmfr Birgitta-utställningen 1918. Katalog, Stockholm 1918 s. 109 f.

³¹ Jmfr S. Ek, Den svenska folkvisan, Stockholm 1924 s. 87 f.

³² Fortid og nutid V s. 139.

³³ Östgötalagen, Krb. 23.

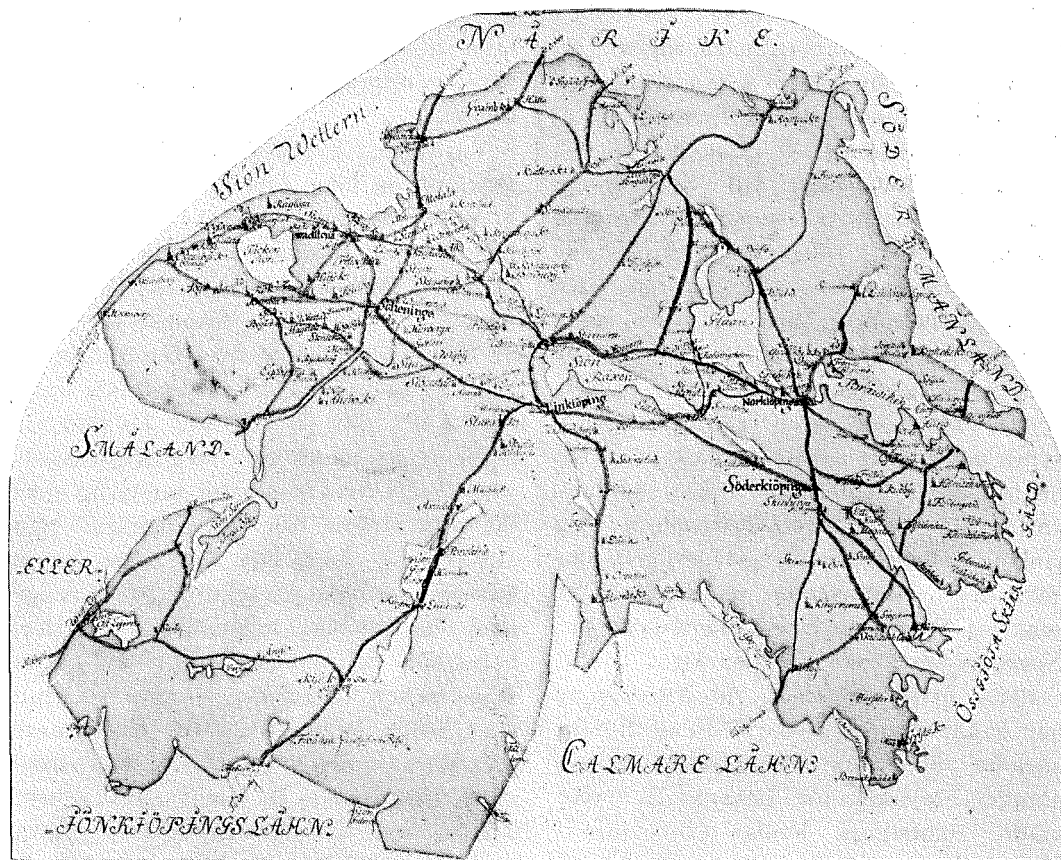

FIG. 2. KARTA ÖVER LANDSVÄGARNÄ I ÖSTERGÖTLAND AV SVEN RYDING 1733 (1740)
KRIGSARKIVET II, 4.

eks gästgivaregård och förenade sig med nuv. vägen vid den s. k. Gransjö brink (Elers V). Längs Bråviksstranden och den stora förkastningslinjen går vägen sedan till Åby, där den svänger åt söder. Fragment av en förhistorisk väg har påträffats öster härom; nära Björnsnäs gård³⁹. På en berghäll sydväst om gården vid bron över ån finnes en runristning med denna inskrift: »Harde och Sigref

läto hugga denna häll och gjorde denna bro efter Nan, sin broder.» (Br. 45.)

Vid Åby kommer en väg från Simons-
torp, där två sørmländska vägar förena sig. Båda äro från senare tid; den, som från Ö. Vingåker går förbi Malmsås, härstammar från 1670-talet (Elers II).

Närmare Norrköping torde inte mindre än tre runstenar ha markerat vägen på Ströboäng under Herrstaberg. Den ena (Br. 46) stod enligt Säve⁴⁰ vid »Stenbro»

³⁹ Brate, Östergötlands runinskrifter, Stockholm 1911 s. 46.

⁴⁰ Antikvarisk tidskrift, I s. 65.

och de två andra (Br. 47, 48), nu resta i parken vid Herrstaberger, nära vägen. På åsarna söker sig vägen sedan fram, och möjligen har den ursprungligen gått västligare än nu fram till Ö. Eneby kyrka, och sedan på Enebyåsen till Norrköping. Den plats, där Motala ström bröt igenom denna ås, blev tidigt bebyggd och gav småningom upphovet till en stad. En gammal kultplats med en domarring strax söder om nuv. staden är en av de viktigaste bebyggelsefaktorerna⁴¹.

Att vägen gått över Ö. Eneby kyrka synes mig styrkt av det förhållandet, att denna under medeltiden var tingsplats, kallad Slättamo⁴² samt dessutom av den omständigheten, att Bergslagsvägen icke gått norr utan väster om Glan, vilket senare skall visas. Enebyvägen omtalas i Norrköpings första privilegiebrev 1384⁴³.

Bron över strömmen vid Norrköping har gamla anor. Redan 1380 skulle sex härader »östan Aspvid» underhålla den, nämligen Björkekinds, Lösings, Hammarkinds, Memmings, Bråbo och Östkindes härader⁴⁴.

Från Norrköping gick vägen som i ovan nämnda privilegiebrev kallas »then stora almæningha weggen», västerut till Borg över Herrebro mosse. Namnet anger en gammal broanläggning, som på grund av mossens storlek måste ha varit mycket anseelig. Vid Herrebro gård uppges Memmings härads tingsställe ha legat⁴⁵, sedan det flyttats från Skattna i Löts

socken. Nordenskjöld har antecknat några minnen om en äldre bro, bestående av »gröfre upprättstående stockar eller pålar»⁴⁶.

Vid Borgs kyrka delar sig nu vägen. Den nuvarande Linköpingsvägen förbi Löfstad över Resebro mosse går i sydvästlig riktning, medan en annan fortsätter åt väster mot Kullerstad. Att den sistnämnda är den äldsta framgår icke blott av 1740 års vägmarta över Östergötland⁴⁷ (fig. 2) utan även av en 1600-tals karta över Löt⁴⁸, där en väg mot Löfstad visserligen är markerad men Kullerstadsvägen betecknad som »stor landsväg emellan Linköping och Närköping». Som strax skall visas, har den också en av naturen betingad sträckning och går igenom en gammal kulturbygd med flera betydande kultplatser kring Ullevi i Kimstads socken⁴⁹. På åsryggen norr om Finnstad leder vägen fram till Kullerstads sockengräns, där en bro över en bäck i äldre tider måste ha varit ganska betydande. Därefter passeras Skattna, härads tingsställe⁵⁰ samt Okna där förr en domarring fanns. Längs åsarna gick vägen sedan förbi Lundby över en bro⁵¹ sydost om gårdarna och Ullevi (Elers V), bygdens äldsta och viktigaste kultplats.

Strax norr om Skattna synes emellertid en väg ha vikit av norrut mot Bergslagen. Elers omnämner också efter en

⁴¹ Sundelin, Norrköpings minne, s. 450; jmf Medd. 1913—14 s. 91.

⁴² Styffe a. a. s. 196.

⁴³ Medd. 1916 s. 91.

⁴⁴ Styffe a. a. s. 182.

⁴⁵ Ridderstad, Lexikon öfver Östergötland II s. 301 (efter Nordenskjöld).

⁴⁶ Cit. i Nordén, Norrköpingsbygdens fornminnen, Norrköping 1915 s. 58. Sägner om bron s. 34—39.

⁴⁷ Krigsark. II: 4.

⁴⁸ Lantmäteristyrelsens arkiv.

⁴⁹ Medd. 1921 s. 98.

⁵⁰ Styffe a. a. s. 94 uppges felaktigt att S. legat i Löts sn. Jmf Medd. 1921 s. 98.

⁵¹ Enligt 1650 års karta (Lantmät. Styrel. ark. D. 2.), där vägen kallas »Landsvägen emellan Närköping och Linköping».

vägdelningshandling från 1600-talet en sträckning av Bergslagsvägen, som följde Linköpingsvägen från Brink till Lötén och backen vid Knävikstorpet, varifrån den fortsatte västerut och passerade Odensåker, en gammal kultplats⁵², över en bäck, vari Laxfjärden förr avbördat sitt vatten i Glan. Här finnes en bro, »Gunnarsbro», vars anor betygas av en runsten med inskrift: »Håkan gjorde denna bro, och hon skall heta Gunnars bro, ty han var son till Håkan». (Br. 162). Över Skärblacka har vägen sedan lett till Vånga och därifrån norrut till Risinge och Hällestad.

Vid Brink, som på 1800-talet blev tingsplats⁵³, kommer nu Norrköpingsvägen över Löfstad, en väg som i huvudsak icke torde vara äldre än 1600-talet. Fortsättningen över Kimstad och Norsholm är emellertid svårare att fastställa. Detta synes bero därpå att fränsett några kyrkvägar till Kimstad var förbindelsen med den bygd, som hade sitt centrum i Skärkind och Askeby — varom fornminnena tydligt vittna — mycket obetydlig. Bygden kring Bergslagsvägens södra del bildade ett sammanhängande område, ty Memmings härad omfattade under medeltiden socknarna Borg, Löt, Kimstad, Kullerstad och Vånga⁵⁴.

Vägen från Kimstads kyrka längs strömmen har förmodligen anlagts av Henricus Tidemanni och Hans Brask (Elers V). Tidigare fanns förmodligen en väg över Vallby eller Fristad, där den nådde Söderköpingsvägen. I en förteckning över Munkeboda ägor 1457⁵⁵ talas om

»Tiusvägen... till Sudcöping», som då tydligen hade denna nordliga avstickare till Vallby. Enligt en anteckning från 1791 (Elers V) började denna väg, kallad Frigatavägen, redan vid Brink. Den äldre beteckningen, Tjustvägen, visar dess östliga orientering. Dess bebyggelsehistoriska betydelse skall senare belysas.

För att återgå till Norsholmsvägen uppges ännu på 1790-talet, att man förr från Landsjö till Norsholm måste taga sig fram på båt (Elers V).

Som nyss antytts var det biskoparna Tidemanni och Brask, som anlade vägen utmed Motala ström (Elers V). Troligen gick denna väg från Kimstad genom Norskogen och vid »Fjättersunds backe» tog den av åt sydost mot Landsjö för att undvika Norsholmskärret. Ännu i slutet av 1700-talet användes denna väg, då kärret översvämmade (Elers V), och först i början av samma århundrade synes den nuvarande vägen ha blivit definitivt bestämd. År 1724 frågade landshövding Creutz i ett riksrådssammanträde om landsvägen, som löper förbi Brink, skall gå efter Norskogen eller förbi Norsholm. I brev 1725 14/6 ansåg kommerskollegium, att den borde gå över Norsholm som förut. (Elers V).

När vi alltså i Skärkind stöta på »Tjustvägen» (Söderköpingsvägen) finnes det anledning att antaga, att denna fortsatt dels åt öster till Söderköping dels åt väster mot landskapets centrum. Som senare skall visas finnes också en gammal väg i denna riktning över Askeby och Vårdsberg, men äldre vägrester i Åkerbo härad antyda också en förbindelse närmare Roxen.

⁵² Anf. Medd. s. 99, 135.

⁵³ Widegren, Beskrifning öfver Östergötland II s. 90.

⁵⁴ Medd. 1913—14 s. 90.

⁵⁵ Linköpings stiftsbibl., sign. Kh. 54.

I Lillkyrka socken finnas nämligen minnen av en väg, vars ålder intygas av en på Lundbygårde stående runsten (Br. 206). Den del av vägen, där runstenen står, är nu visserligen uppbruten, men äldre personer i trakten kunna ännu utpeka sträckningen av de sista resterna, som i senare tid blivit bortodlade. I en skogsbacke öster om kyrkan finnes ännu ett stenlagt vägparti kvar⁵⁶, kallat Kungsgatan⁵⁷. På 1790-talet var detta 260 alnar långt och 7 alnar brett och stenlagt på båda sidor (Elers V). Samtidigt uppgavs, att vägen till Skärkind gått förbi Lundby till Öjeby, där rester efter en stenbro i kärret voro synliga (Elers V), samt till Fristad.

Mot väster från »Kungsgatan» gick denna väg förbi Lillkyrka mellan Månestad och Fyrby. Därefter är sträckningen mycket osäker. Möjligen har den gått över Ö. Skrukeby kyrka och till Skavestad i Törnevalla, häradets tingsplats⁵⁸. Därefter torde den i huvudsak gått fram i samma linje som den nuvarande Stockholmsvägen — om den icke tidigare sökt sig fram till Rystads kyrka. Ett par km. öster om Linköping slog den äldre vägen in i nordnordvästlig riktning på åsarna. Rester synas här i åkrarna till Kallerstad. Därefter nådde den Nykvarn, där den äldsta bron över Stångån befann sig. På 1500-talet fanns dock en mindre väg, som är en föregångare till den nuvarande, ledande till Stångebro⁵⁹.

Bron vid Nykvarn kallades Stora Stångebro och revs 1646 eller 1655⁶⁰. Rester av densamma funnos ännu på 1700-talet⁶¹. Där hittades 1874 bland stenar, som utgjort brokar, en runsten (Br. 113), som förmodligen stått som minnesmärke vid den äldsta bron.

Om en urgammal flodövergång tala här många lösa fornfynd, som dock icke närmare kunna lokaliseras⁶². Från Stora Stångebro ledde en väg åt sydväst mot staden, där den fortsatte under namn av Stora (Gamla) Stångsgatan in i staden till störtorget. Före stadsbildningens tid torde vägen ha gått rakt väster ut mot Ryd buren av en naturlig sandås.

Linköpings medeltida topografi är, att döma av de talrika 1600-talskartorna, i hög grad beroende av de gamla färdevägarna. Från öster kom den ovan beskrivna Söderköpingsvägen och löpte från norr in på torget, där den sedan krökte åt sydväst och fortsatte i den under 1600-talet benämnda Galgegatan, vars fortsättning utgjorde Kalmarvägen. Åt väster förde Hunnebergsgatan, som utanför tullbommen delade sig i två vägar. En gick över Vreta kloster till Husbyfjöl (Borensberg), en annan — »eriksgatans» fortsättning — till Skeninge. Vid flera av dessa »väg-gator» ha runstenar stått. Så nordväst om S:t Lars kyrka⁶³ (Br. 128), utanför Hunnebergstullen (Br. 129) samt i närheten av Galgegatan (Br. 130).

Vi återgå till »eriksgatans väg». Var

⁵⁶ Jmfr Broocman, Beskrifning öfver... Östergötland s. 199; Widegren a. a. s. 599.

⁵⁷ Om namnet och dess sammanhang med gamla huvudvägar. Jmfr Gasner, a. a. s. 40.

⁵⁸ Styffe a. a. s. 193.

⁵⁹ Historiska Handl. XX: 2, Stockholm 1905 s. 277. Jmfr skildringen av Stångebro slag i

Petri, Kungl. första livgrenadjärregementets historia, Stockholm 1926 I s. 291 f.

⁶⁰ Palmschöldska saml., U. U. B. Ög. I, 297.

⁶¹ Rhyzelius, Om Linköping, i Linköpings Biblioteks handl., ny följd II s. 34.

⁶² Medd. 1929 s. 90.

⁶³ Broocman a. a. s. 86.

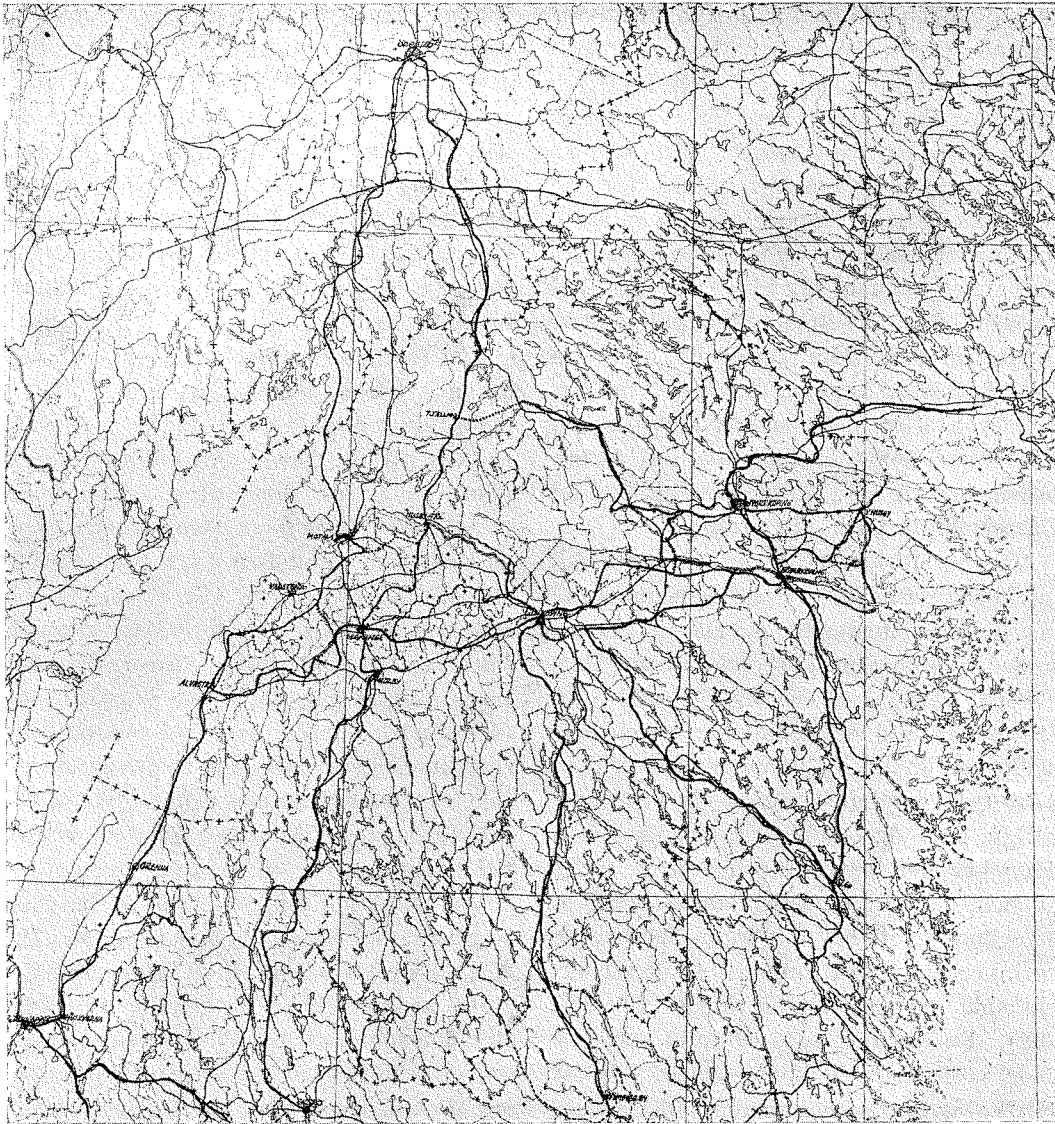

FIG. 3. LANDSVÄGARNAS I ÖSTERGÖTLAND OMKRING ÅR 1500. (DE GROVA LINJERNA BETECKNA DE ÄLDSTA VÄGARNAS.)

den skilt sig från Vretavägen kan f. n. icke bestämt uppgivas; säkerligen var det vid Georgskapellet, som stod på åskrönet⁶⁴. Som Erik Lundberg påpekat, är den

från 1500-talet kända ortnamnet *Torget*, säkerligen att förlägga hit⁶⁵. Som redan påpekats synes den äldsta vägen från Stora Stångebro ha gått på denna ås och

⁶⁴ Jmfr Rhyzelius a. a. s. 49.

⁶⁵ Medd. 1929—30 s. 90.

längs skogen troligen till Ryd. Den nuvarande vägen till Malmslätt, förr kallad Stenbron (Elers V), är huvudsakligen byggd på 1730-talet (Elers V). Vid Malmslätt har den förr troligen gått upp på åsryggarna söder om nuv. vägen, där rester ännu spåras. Ägogränser och en äldre karta över Malmslätt ger tydligt vid handen att en gammal väg gått fram här. Vid Frössle i Kärna finnas ännu tydliga spår av densamma. Här fanns en bro, som 1411 kallas Ladhungalundabro⁶⁶, nu Kapellsbron efter ån, som fått namn av ett litet kapell för de vägfarande⁶⁷. Här har också den runsten stått, som nu är rest i Lagerlunda park (Br. 109).

Vägens fortsättning är åtminstone i huvudsak gammal. Längs densamma stå också flera runstenar: en vid Smedstorp under Nybble (Br. 190) och två vid Bankeberg, varav den ena är förlorad (Br. 188, 238). Vid Sjögestad har vägen gått sydligare än nu. Runstenen vid kyrkan (Br. 184) har kanske stått vid bron över Lillån. På Sjögestads gårds och Prestorps ägor har den gått över den s. k. Galgbacken, där traktens förnämsta gravfält, betecknande ett betydande bygdecentrum, befinner sig. Två runstenar stå på var sin sida om den gamla vägen (Br. 207, 208). De omtalas på 1600-talet som stående »vidh gamble landzwägen»⁶⁸. Strax intill står en tredje runsten (Br. 209).

Därifrån leder vägen till Viby kyrka, som fått ersätta en hednisk offerplats. Här fanns av ortnamn att döma en troje-

borg.⁶⁹ Vid kyrkan delar sig vägen; en går i sydvästlig riktning till Mjölby. Den äldre vägen fortsätter i västlig riktning till Skeninge. Ett par runstenar (Br. 211, 212) markera densamma. Den ena, nu försvunnen⁷⁰, stod »vid Ålbäcken uti ett Gärde vid allmänna vägen»⁷¹ och bar inskriften: »Tola reste stenarna efter Bugge och (gjorde) denna bro efter denne bonde» (Br. 212).

Vid Gottlösa möttes »eriksgatans väg» av en gammal färdled, som från V. Harg förbi fästet Svaneholm ledde över Sya till Ljunga i Veta, häradets medeltida tingsplats⁷², där en domarring omtalas på 1600-talet⁷³. Över Normlösa fortsatte denna väg, som ännu har kvar sin forntida sträckning, på åsarna till Skeppsås och Boberg i Fornåsa, där en väldig runsten (Br. 38) står vid vägen. Boberg var Bobergs härads tingsplats, och härifrån har vägen nått Lönsås, som vid medeltidens slut var tingsställe⁷⁴. Här stötte en medeltida väg från Skeninge och Vadstena till och förde upp till Husbyfjöl och vidare till Örebro.

Vägmötet vid Gottlösa var en betydelsefull plats. Här stå två runstenar (Br. 202, 203), vilka enligt en äldre uppgift stått »widh stoora vägen»⁷⁵. Härifrån gick den som nu till Öjebro och över Svartån. En äldre överfart kan möjligen spåras 1 km. norr därom. Öjebro skulle underhållas av tio socknar enligt ett väg-

⁶⁹ Vadstena klostrets jordebok, Stockholm 1897 I s. 35.

⁷⁰ Medd. 1904 s. 28; 1906 s. 44.

⁷¹ Broocman a. a. s. 758.

⁷² Styffe a. a. s. 191.

⁷³ Rannsakingar... 1667—84 i Medd. 1913—14 s. 26.

⁷⁴ Broocman a. a. s. 184.

⁷⁵ Anf. Rannsakingar i Medd. 1913—14 s. 25.

⁶⁶ Linköpings bibl. handl. I s. 99; Styffe a. a. s. 191 f. S. D. II, 133, 257, 360.

⁶⁷ Linköpings bibl. handl. I s. 99.

⁶⁸ Rannsakingar... 1667—84, i Medd. 1913—14 s. 26.

FIG. 4. ÖJEBRO, HERRBERGA SN. FOT. FRÅN LUFTEN.

delningsförslag från 1755 (Elers V) men enligt en äldre uppgift av fem härad⁷⁶. Den nuvarande bron (fig. 4), som blivit ryktbar genom årlånga strider för och emot dess existens, byggdes av kommissionslantmätare Adam Wadman 1797 (Elers V), sedan den gamla träbron brunnit.

Den nuvarande vägen från bron till Skeninge förräder lätt sin ungdom. Dess föregångare har säkerligen över Uddarp gått upp till Järstads kyrka och över Berg och Vistena, där en runsten står (Br. 63), mot Skeninge över Munkgårdet. På en karta från 1660⁷⁷ har emellertid den nuvarande landsvägen redan sin sträckning över Ullevi.

I Skeninge finna vi en vägknut av samma slag som i Linköping. Här kommer landskapets huvudväg och mötes av en i norr-söder gående väg. Den sistnämnda skola vi först dröja vid. Från söder över Vrigstad—Flisby—Säby och nuv. Tranås kom denna väg (fig. 3), »Östra holvågen»,

som sedan forntiden varit brukad i Svartådalen. I betydelse kan den dock icke mäta sig med västra holvågen, som ännu på 1600-talet är den förnämsta, vilket framgår bl. a. av ordalydelsen i landshövding Erik Lindorms fullmakt 31/3 1620 om vägröjning i Östergötland: *först stora vägen* »som löper ifrån västra hollevågen till Åmberg och Wadstena och derifrån till Linköping. Sedan ifrån östra hållvägen till Linköping...» (Elers II). Rääfs antagande⁷⁸, att den s. k. Kungsbacken, 1 mil söder om Hesters gästgivaregård vid landskapsgränsen fått sitt namn av eriksgatan, är därför, som senare skall visas, troligen blott delvis sant. Här fanns under medeltiden ett kapell vid vägen⁷⁹. Längre upp vid Ekeby kyrka, mitt emot en kultplats, Götevi⁸⁰, stå fyra runstenar (Br. 67—70), varav en har denna inskrift: »Svena gjorde denna bro efter Övind, sin broder. Han blev västerut död på Våringsskepp.» Enligt Norden-

⁷⁶ Styffe a. a. s. 182.

⁷⁷ Lantmät. styrelsens ark. G. 130.

⁷⁸ Rääf, Samlingar och anteckningar till en beskrivning öfver Ydre härad. IV s. 23.

⁷⁹ Linköpings Bibl. handl. I s. 99.

⁸⁰ Medd. 1922 s. 134.

skjöld⁸¹ skulle den åsyftade bron vara den, som sydväst om kyrkan leder över Svartån till Götevi. Troligare är, att Svenas bro varit en vägbank över kärret väster om prästgården. Längre upp i Sörby fanns tidigare fragment av en runsten vid Hadelöfs bro (Br. 195), och vid Sörby bro stod säkerligen den vackra runsten, som nu är rest på ödekyrkogården (Br. 197).

Liksom den förut skildrade Vifolka-Bobersvägen dragit sig fram över silursläkten norrut, har säkerligen den östra hälvägen över Skeninge sökt sig upp mot Motala och in i skogen längs sandåsarna. Vid Kungshögabacken i Högby nära Mjölby kan en tidig och mycket omfattande järnåldersbebyggelse spåras. Över Skrukeby och Högby har vägen därifrån nått Skeninge. Detaljerna i denna förbindelse kan jag f. n. ej fastställa. Väglinjen Mjölby—Skeninge omtalas redan 1250 och på 1686 års karta över Slomarps är den tydligt markerad⁸².

Norr om staden har den förbi det på 1200-talet byggda hospitalet nått Biskopsberga, där en del fragment av vägen äro synliga söder om byn och där en runsten stått (Br. 62), vidare till Varv och Sjökumla eller också åt nordväst över Lagmansberga till Fivelstad och därifrån på Motalavägen till Sjökumla. På 1718 och 1740 års vägmator är blott Varvsvägen med (fig. 1 och 2).

Det återstår nu att följa »eriksgatans väg» åt väster. I äldre tider gick vägen antingen över Bjälbo—Orlunda—Strå till

västra hälvägen eller över Bjälbo—Hof—Kumla. Båda dessa linjer ha gamla anor. Orlundavägen finnes omnämnd redan 1512⁸³; den kallades ännu på 1700-talet allmänna vägen och ansågs ha gått över Marstad (Elers V). Tillika med en fortsättning av densamma berättas Ingrid Ylfva ha byggt av sten⁸⁴. Sedan Vadstena kloster blivit en besökt vallfartsort drogs vägen över Granby, där ett »vägkapell» uppbyggdes⁸⁵, fram till klosterstaden.

Tidigare hade Vadstenvägen gått över Strå—Åby—Broby, där den berömda Kolsbro var slagen över ån, till Herrestad (Elers V). Kolsbro⁸⁶ anses vara Sveriges första stenbro; den är också omspunnen med sägner och berättelser⁸⁷. Den uppfördes i slutet av 1100-talet och beskrives av prosten P. Kylander, som var ögonvittne till dess raserande 1777, på följande sätt: Bron var uppförd i fem valv, det yttre av huggen kalksten och innanför fyllning med murbruk och sten. Grunden var så bergfast, att den icke kunde brytas sönder, utan den nya bron måste byggas på den gamla (Elers V). År 1208 köptes vägen och strömmen mellan bron och Broby kvarn av Alvastra kloster⁸⁸.

Den andra vägen från Skeninge åt väster förbi Trojenborgsgärdet⁸⁹ hade till Marstad samma sträckning som Herrestadvägen. Därefter har den på de stora sandåsarna nått Bjälbo och sedan torde en linje ha gått till Hogstad, Göstrings

⁸¹ Östergötlands fornminnesförenings tidskrift I s. 77.

⁸² Lantmät. styrelsens ark. G. 130. Jmfr Skeninge stads historia, Linköping 1929 s. 34.

⁸³ Linköpings bibl. handl. I s. 209.

⁸⁴ Palmschölds saml. Ög. I 407.

⁸⁵ Linköpings bibl. handl. I s. 99.

⁸⁶ SD. II, 77, 166, 464; IV, 185.

⁸⁷ Bäst återgivna i Nordenskjölds reseberättelse 1882, II s. 66 f. A. T. A.

⁸⁸ SD, I 159.

⁸⁹ 1638 års karta över Skeninge nordanå, Lantmäteristyr. ark., D 7:1.

härads gamla tingsplats⁹⁰. Norr om kyrkan synes ännu rester av en stensatt väg. Söder om kyrkan låg tingsplatsen, förbi vilken landsvägen gick⁹¹. Tingsvallen var stenlagd och kallades Gisingsvall⁹². Vägens fortsättning åt väster är nu rätad, men delar av den gamla kunna ännu spåras t. ex. vid Vista och Vallsberg. Där efter har den nått Väderstads kyrka. Vid den gamla kyrkan, som låg ett par hundra meter norr om den nya, har vägen passerat åtminstone under 1600-talet⁹³.

Vägens fortsättning till St. Åby är av yngre datum. Ursprungligen torde den ha gått över Vallsbergsåsen och Karleby, där en runsten står nära vägen (Br. 96). I närheten av Kumla finnas två runstenar (Br. 134, 135) vid vägen invid Gärdslösa. Här stötte den förut omtalade Skeningevägen över Hof till. Mellan kyrkbyn, där vägen förr delvis var stenlagd⁹⁴, och Kyleberg går den över Kvarntorpsån. Där stod förr en runsten⁹⁵, varav fragment finnas kvar (Br. 138). Förbi Svanshals kyrka, där den kallas Högstensvägen efter en bautasten sydväst om kyrkan⁹⁵, har den sedan enligt 1640 års karta⁹⁶ passerat Hejla och nått Rök. Beträffande detaljerna av vägens sträckning här och dess sammanhang med Rökstenen hänvisas till en uppsats i Fornvännen 1929 h. 6.

⁹⁰ Styffe a. a. s. 90.

⁹¹ 1639 års karta, Lantmäteristyr. ark. D7: 128—129.

⁹² Nordenskjöld, Strödda ant. öfver fornminnen... i Göstrings hd, s. 1. Östergötlands museums arkiv.

⁹³ 1639 års karta, Lantmäteristyr. arkiv, D. 7: 160—161.

⁹⁴ Broocman a. a. s. 612.

⁹⁵ Nordenskjöld, Lysings härad s. 41; Östergötlands museums arkiv.

⁹⁶ Lantmäteristyr. arkiv, D 10: 41—42.

Här delar den sig åter. En väg går över Heda till Alvastra, en annan till St. Åby och Ödeshög. Den förstnämnda är, som strax skall visas, den äldsta, den senare däremot betydligt yngre. På 1718 års vägkarta har den emellertid blivit huvudväg, och redan på 1500-talet var den allmänt begagnad⁹⁷.

Hedavägen går över en liten å, Disan, där en bro byggts, varom en runsten i kyrkomuren talar: »Holmsten reste denna sten och gjorde denna bro efter Myr, sin fader, som bodde i Jättingstad» (Br. 162)⁹⁸. Vid Jussberg passerade vägen ett ståtligt gravfält (fig. 5). Nära Alvastra på Broby ägor har ett vägparti undersökts av Sune Lindqvist och Lennart von Post. Därvid utgrävdes en 6 m. bred vägbank av grus på underlag av kullersten, vari påträffades djurben och en spjutspets av järn (St. H. M. 14 802), som dateras till järnåldern⁹⁹.

Vägen har sedan gått förbi det stora gravfältet vid Smörkullen nära Alvastra, som dateras till århundradena närmast efter Kristus, och som enligt Almgren¹⁰⁰ måste anses som en större bygds gemensamma begravningsplats samtidigt som det var ett betydande kultcentrum. Arne har visat, att fynden från detta gravfält tyda på livliga förbindelser med östersjö-kusten och samtidigt påpekat, att handelsvägen från Östersjön gått från Slätbaken mot Roxen till östgötaslätten¹⁰¹.

⁹⁷ Ex. 1566, se Petri a. a. I s. 179; Nordenskjöld a. a. s. 12. och 1660 (Elers I).

⁹⁸ Nordenskjöld a. a. s. 20.

⁹⁹ Fornvännen 1912 s. 225.

¹⁰⁰ Almgren, Sveriges fasta fornlämningar, Stockholm 1923 s. 134.

¹⁰¹ Medd. 1903 s. 11; 1904 s. 10. De samtida västgötska gravfynden från Järnsyssla och Kölaby peka åt samma håll; Arne i Svenska fornminnesfören. tidskr. XII s. 248.

Med Smörkullen samtida och likartade gravfynd äro kända från bl. a. Svemb nära Ödeshög¹⁰², Isberga Södergård i Heda¹⁰³, Åsby i Rogslösa¹⁰⁴, Strå¹⁰⁵, Lindsberg under Lundby i Veta¹⁰⁶, Sjögestad, Nybble i Vikingstad¹⁰⁷, Kapellbacken nära Lagerlunda i Kärna.¹⁰⁸ Eggeby i Skärkind¹⁰⁹, Halleby i samma socken¹¹⁰ samt Bolltorp i Skönberga¹¹¹. Som synes ligga alla dessa romerska järnåldersgravfält samlade längs den öst-väsliga färdevägen. Dessa spår mot öster och de påtagliga likheter i gravformer och vissa forn-sakstyper, som finnas mellan ovannämnda östgötska fynd och de gotländska¹¹², anser bl. a. Almgren tyda på, att gutasagans gutar äro vid denna tid från Götaland, framför allt från Östergötland utflyttade goter¹¹³. Denna invasion till Gotland skulle ha inträffat redan omkring 100 f. Kr., och utvandrarströmmen anser han sedan ha fortsatt till landet kring Weichselmynningen som mål; sedan de gotländska kolonisationsmöjligheterna upphört.

Men fynden från flera av dessa gravfält peka också på västliga förbindelser.

Från kulturområdet mellan Elbe och Oder över Danmark till Västergötland kan en tydlig förbindelse spåras in i Östergötland, tydligast i materialet från Alvastra gravfältet¹¹⁴.

Vägen har längs Smörkullen och en offerkälla, som avritats av Brenner på 1600-talet (fig. 6) fortsatt förbi Alvastra kloster till Sverkersgården och Hästholmen, där vägen i detalj klarlagts av O. Frödin¹¹⁵. Hästholmen var under (äldre) medeltiden den vanliga överfartsorten över Vättern och dessutom tingsplats¹¹⁶. Här fanns också ett kapell och en borg. Denna plats var sålunda en viktig infartspport för de västliga förbindelser, vilkas förhistoriska minnen ovan antytts. Från vikingatid äro ett antal engelska myntfynd i Östergötland att anteckna¹¹⁷. Under hednatidens slut och medeltidens början äro dessa förbindelser av ännu större betydelse. Östergötlands kristnande har med säkerhet skett från Västergötland, och enligt Adam av Bremen hörde ju Östergötland först under Skara stift (IV c. 28)¹¹⁸.

Man har sökt göra gällande, att den vanliga vägen från Skåne till Svealand vid forntidens slut gått över Skara och över Vättern (eller Jönköping) genom Östergötland norrut¹¹⁹. Man skulle då ha begagnat sig av överfarten vid Hästhol-

¹⁰² Svenska fornminnesföreningens tidskr. XII s. 313.

¹⁰³ Anf. tidskr. XII s. 286.

¹⁰⁴ Anf. tidskr. XII s. 286.

¹⁰⁵ Anf. tidskr. XII s. 285.

¹⁰⁶ Medd. 1903 s. 12.

¹⁰⁷ Medd. 1912 s. 10.

¹⁰⁸ Medd. 1919 s. 61.

¹⁰⁹ Svenska fornminnesför. tidskr. XII s. 287; jmf. Aarbøger 1913 s. 138 f.

¹¹⁰ Medd. 1905 s. 26 f.

¹¹¹ Medd. 1913—14 s. 15 f.

¹¹² Almgren, Äldre Eisenzeit Gotlands, Stockholm 1914 f. s. 14, 79 f.

¹¹³ Almgren, Hällristningar och kultbruk, Stockholm 1927 s. 286 f. Jmf. också Mannus V s. 150 f.; VIII s. 290 f.; Wessén, Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria, Upsala 1924 s. 112.

¹¹⁴ Medd. 1904 s. 10; 1905 s. 26.

¹¹⁵ Medd. 1918 s. 88 f.

¹¹⁶ Styffe a. a. s. 187; Medd. 1918 s. 90 f.; Beckman a. a. s. 12 f.

¹¹⁷ Svenska fornminnesför. tidskr. XII s. 22 f.

¹¹⁸ Reuter Dahl, Den svenska kyrkans historia, I s. 398; Jmf. Teol. Tidskr. 1886 s. 267.

¹¹⁹ Beckman a. a. s. 12; Wessén a. a. s. 135 (jmf. dock s. 162). Linderholm, Ansgars väg till Birka i Till ärkebiskop Söderbloms 60-årsdag, Stockholm—Upsala 1926 s. 343 f. (även på Motala ström s. 361). Jmf. Adam IV c. 23.

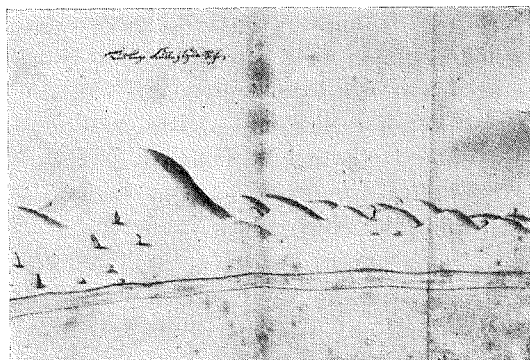

FIG. 5. VÄGEN MED GRAVFÄLTET VID JUSSBERG.

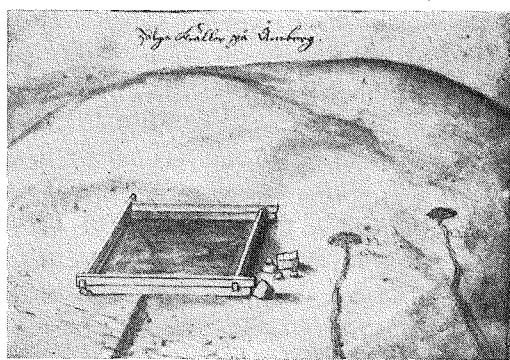

FIG. 6. OFFERKÄLLOR PÅ OMBERG.

FIG. 5—6. EFTER TECKNINGAR AV E. BRENNER 1669—70. UR NESCHER, RITADE KYRKNOR I WADSTENA LÄN, FOL. 29, 30. KUNGL. BIBLIOTEKET.

men. Det är uttrycket »per gothorum populos» för Adalward d. ä:s reserout man stött sig på. Emellertid torde detta uttryck få tolkas i likhet med västgötalagens »allra gotha thing» såsom åsyftande endast västgötarna.

Från Hästholmen har vägen gått till Ödeshög, där den förut omtalade, yngre vägen Rök—St. Åby stötte till. Innan vi fortsätta med Vättervägen bör en tredje halv väg omnämnas, den mellersta. Först vid nyare tidens början torde den i sin helhet ha blivit farbar. Från Rök över Trehörna — Linderås — Barkeryd nådde den sedan den östra halv vägen. I Vadstena artiklar 1559 är den ej nämnd, men 1612 omtalas den i Ribbings fullmakt, och samtidigt uppmanar Gustaf II Adolf under danska kriget hertig Johan att bevaka även »den middelste Holvägen»¹²⁰. Petris antagande¹²¹, att den gått från St. Åby är felaktig; i stället har den s. o. s. gått från Rök till Trehörna. Den är nämligen omtalad i Per Larssons brev till

Gustaf II Adolf, enligt vilket en fogde bodde 1616 »på holvägen» i Östergötland i »byn benemd Trähörna»¹²². Först 1759 påbörjades ett stort arbete med förbättrande och breddande, vilket avslutades 1763¹²³.

Den västra halv vägen ledde från Ödeshög ned till Jönköping förbi Grenna, där Kungshagen bär namn efter en händelse under Karl X Gustavs liktåg (Elers V), fästet Humblaborg samt den bredvidliggande gården Humblarum, som tillhörde Linköpingsbiskoparna¹²⁴. Över Husån — namnet efter en kungsgård (Husaby) i närheten — ledde en bro, Kavlabro. På Bruntorps ägor funnos ännu på 1700-talet rester efter en skans, Varpa skans eller Varpavägsskans, som möjligen var ett slags utanverk till Humblaborg och uppbyggt för att försvara vägen¹²⁵. Land-

¹²² Handl. rör. Skand. hist. XXV Stockholm 1842 s. 17.

¹²³ Siegbahn, Åtskilliga äldre och nyare Handlingar rörande Trehörna församling (handskrift i kyrkans arkiv).

¹²⁴ Styffe a. a. s. 161. Jmfr Medd. fr. norra Smålands fornminnesför. III s. 89 f.

¹²⁵ Pira, Gamla färdevägar och kultställen i Holaweden, Tranås 1925 s. 18 f.

¹²⁰ Petri a. a. I s. 409.

¹²¹ Förmodligen beroende på en uppgift i Ridderstad a. a. II s. 290.

skapslagens term »midhian skogh a Hula-wid» har av S. Pira förmodats vara Upp-grenna, strax norr om Grenna¹²⁶. Här fanns en runsten och en offerkälla, som brukade besökas vid midsommartid, samt i slutet av medeltiden ett kapell »till fat-tiga pilgrimers glädje», år 1466 kallat Helgekors kapell senare Capella in Holo-wid¹²⁷. I detta kapell hölls gudstjänst ännu på 1740-talet åtminstone vid Pers-mässa och midsommar, då folk samlades från Östergötland och Småland och efter gudstjänsten gjorde lekar och offrade i källan. Kapellet var märkligt nog invigt till Johannes döparen¹²⁸ — en antydning om sambandet med offerkällan och midsom-marfirningen.

Strax nedanför Grenna låg sedan Jön-köping vid eriksgatans Junabäck med ett Göranskapell öster om staden¹²⁹. Stadens förhållande till vägarna är av stort in-tresse, vars behandling dock ligger utan-för denna skildring. Härifrån ledde emel-lertid förbindelser västerut till Lödöse över Skara och Falköping. Från söder över Växjö—Nydala—Stigamot kom en väg, som stod i förbindelse med de äldsta färdevägarna längs Nissans och Lagans vattensystem, och åt öster ledde en väg till Västervik, omtalad bl. a. i Gustaf II Adolfs brev till ståthållaren i Kalmar 1619. Vidare hade staden livliga förbin-delser med två sjöstäder, Lödöse (se ovan) och Söderköping och erlade därför sär-skilda tullavgifter¹³⁰. Stadens betydelse-

fulla läge framgår också av krigshistorien. Gång på gång blev den utsatt för belä-gning, brand och brandskattning¹³¹. I sam-band därmed bör den västra hälvägens betydelse i strategiskt avseende påpekas; till Styffes uppgifter¹³² kunna läggas åt-skilligt flera från andra tider¹³³.

Att den västra hälvägen varit den äld-sta »eriksgatans väg» anser jag styrkt framför allt av den omständigheten, att västgöotalagens äldre text (Rb 1) blott uppger, att östgötarna följde konungen till Junabäck, där västgötarna mötte, men smålänningarna nämnas ej. Detta var helt naturligt, då eriksgatan blott berörde områden, som i judiciellt avse-ende hörde till Östergötland. Utom Kinda och Ydre räknades nämligen Tjust och norra delen av Jönköpings län (Vista härad med Visingsö Tveta, N. och S. Vedbo) hit. Även Linköpings stift hade samma omfattning; dit hörde också Got-land, Öland och Kalmar län samt norra och västra delarna av Tidhärads lagsaga (Finved och Njudung)¹³⁴. Att dessa de-lar kommit under Linköpings stift sam-manhänger naturligtvis med deras krist-nande härifrån, vilket i sin tur berott på relativt goda förbindelser norrut, medan kommunikationerna med Varend varit sämre.

Emellertid finnas något senare upp-gifter om eriksgatan, vilka synas giva vid handen, att vägen ändrats så, att man

¹²⁶ Styffe a. a. s. 160.

¹²⁷ Styffe a. a. s. 182.

¹²⁸ Petri a. a. I s. 182 f., 406 f. Gustaf I:s registratur XX s. 34; Fornt och nytt från N. Vedbo, Tranås 1914 s. 11 f.

¹²⁹ Schlyter, Juridiska afhandlingar. I Upsala 1836 s. 16 f.; II Lund 1879 s. 53 f., 184, 194. Jmfr Hildebrand, Konungaboken, Örebro 1869, I s. LXVIII.

¹²⁶ Pira, a. a. s. 30. (Jfr nedan om »midhian holawid» i de senare landskapslagarna).

¹²⁷ Linköpings bibl. handl. I s. 99.

¹²⁸ Pira a. a. s. 31.

¹²⁹ Medd. fr. norra Smålands fornminnesför. III s. 86 f.

¹³⁰ Hildebrand a. a. II s. 621.

från slutet av 1200-talet tog den östra hälvägen¹³⁵. Enligt Upplandslagen (Kb 2) skulle småländningarna möta mitt på skogen Hälavid — en sen bestämmelse, som icke hunnit inflyta i västgötalagens yngre text (1296) — och enligt en yngre codex av sörmlandslagen (Kb. 2:3)¹³⁶ skulle också varendsborna möta därstädes samt enligt varendslagens kyrkobalk representanter från Uppvidinge härad. Upplandslagens småländningar — ett namn, som i östgötalagen betecknar invånarna i de med Östergötland förenade smålandskapen i norr (Rb. 2:3) — måste därför i detta sammanhang uppfattas som invånarna från Varend och Uppvidinge härad. Representanterna från Kalmar skulle enligt sörmlandslagens yngre redaktion möta redan i Linköping. En förändring av landskapslagarnas bestämmelser om representanterna till eriksgatan skulle knappast vara motiverad om icke vägen ändrats så, att de lagsagor, som lågo närmare den östra hälvägen, skulle sända lagmän och deputerade till densamma.

Norra Smålands samhörighet med Östergötland framgår också av vapensynerna sådana de bestämmas i Magnus Eriksons och Christoffers landslagar (Kb. 11). Till Linköping skulle samlas invånarna från Östergötland, Kind, Ydre, Tjust, Vedbo, Tveta, Vista och Visingsö¹³⁷.

I likhet med vad som förut påpekats om Vifolka och Göstrings häraders i norr-söder gående äldsta huvudvägar kan man för Lysings härad finna en i denna riktning löpande väg, som just är västra

hälvägen. Till Lysings härad hörde under medeltiden ofta Dals härad¹³⁸, varför hälvägens fortsättning norr om Alvastra hade betydelse av häradsväg. Från Alvastra gick vägen ungefär som nu till Väversunda. Vid Nyby torde den ha följt de väster om nuv. landsvägen löpande låga åsryggarna (jmf. Elers V) och passerat Roglösa kyrka. En väg ledde sedan österut till Herrestad (se ovan); huvudvägen fortsatte i nordlig riktning mot Örberga, som en gång varit tingsplats¹³⁹, varefter den övergav åsarna och ledde ned mot sankmarkerna vid Starby, där ett gästgiveri inrättats redan 1374¹⁴⁰, till Vadstena. Namnet¹⁴¹ har säkerligen ingenting med vadställe att göra¹⁴², ty den förhistoriska vägen har gått över Herrestad—Strå—Granby—Fivelstad, där namnet Kedevad minner om en gammal å-övergång.

Vadstena betydelse före klostertiden var så gott som ingen. På strandvallen låg en by och en kungsgård, som i äldre topografisk litteratur spökat under namnet Susenborg¹⁴³. Först med klostrets grundande 1346 och framför allt efter Birgittas translation 1374 blev orten så betydande, att den hade behov av goda kommunikationer. Klostret handlade bl. a. på Danzig¹⁴⁴ och hade enligt 1532 års privilegiebrev rätt att bruka mattismäsomarknaden i Hjo. (24 febr.)¹⁴⁵. Från Skara över Varnhem—Skövde ledde en

¹³⁸ Styffe a. a. s. 188.

¹³⁹ Widegren a. a. II s. 502.

¹⁴⁰ Höjer a. a. s. 99.

¹⁴¹ Upplands fornminnesför. tidskr. XXVI s. 99.

¹⁴² Kjellberg, Vadstena, Linköping 1917 s. 206.

¹⁴³ Rhyzelius, Sviogot. Munia, Stockholm 1744 s. 188. Jmf. Kjellberg a. a. s. 204.

¹⁴⁴ Hildebrand a. a. II s. 628.

¹⁴⁵ Hildebrand a. a. II s. 596.

¹³⁵ Jmf. Schlyter a. a. I s. 14; II s. 60, 197.

¹³⁶ Efter år 1335, Schlyter a. a. II s. 149.

¹³⁷ Ed. Schlyter pag. 22; 29.

väg till Hjo¹⁴⁶, varifrån man tog sjövägen till Vadstena (tidigare till Hästholmen). Under senare medeltiden omtalas många resor över Vadstena¹⁴⁷, och på eriksgatan brukade kungarna komma hit från Skeninge¹⁴⁸. I landshövding Ribbings fullmakt 1620 nämnes västra hålvägen och dess fortsättning till Omberg och över Vadstena till Linköping.

Från Vadstena anlades snart vägar till Skeninge över Bjälbo (se ovan), till Östad över Hov och norrut. Den sistnämnda, Motalavägen, är i sin nuv. sträckning ganska ung, fastän den av 1700-tals traditioner utpekades som medeltida. Den uppges då ha gått längre åt nordväst förbi Susenborgsgärdet, där den kallades S:t Britas ren (Elers V med karta). Den äldsta vägen har gått över Granby och på den väldiga åsen, som redan under stenåldern måste ha spelat en stor roll för samfärseln, förbi Hagebyhöga kyrka till Sjökumla, Aska härads tingsplats¹⁴⁹. Förbi Qvissbergs gård har den fortsatt till Vinnerstads kyrka, där den nu delar sig. En väg går till Motala, en annan ledde till Ulfåsa. Ännu på 1700-talet kallades den sistnämnda Birgittas väg¹⁵⁰, och det berättas, att Birgitta från Vadstena gått till ett rastställe vid Kälvesten (V. Stenby), där en kammare i (gamla) kyrkans torn var inredd åt henne. I närheten fanns en offerkälla, kallad S:t Britas källa (Elers II).

¹⁴⁶ Hildebrand a. a. II s. 992.

¹⁴⁷ Strinnholm, Svenska folkets historia, Stockholm 1834 I: 1 s. 497; Beckman a. a. s. 26. Jmfr Aarbøger 1909 s. 120 f.

¹⁴⁸ Styffe a. a. s. 182. Nya Handl. rör. Skand. hist. IV s. 87 f.; XI s. 289.

¹⁴⁹ Styffe a. a. s. 189.

¹⁵⁰ Berch, Namnkunniga herrars och fruars skådepenningar, Stockholm 1777 s. 13.

Från Vinnerstad gick vägen sedan till Motala, där ett vadställe i forntiden lett över strömmen¹⁵¹. Här byggde biskop Henricus Tidemanni en bro¹⁵², som år 1500 kallas Longaspångh¹⁵³. Därinvid stod ett kapell för vägfarande, invigt åt Birgitta¹⁵⁴. Den nuvarande vackra stenbron byggdes 1785—87 på samma plats »som broen af ålder varit»¹⁵⁵.

Norrut gick vägen förbi V. Ny till Medevi, den gamla offerplatsen vid källan, som köpts av Vadstena kloster och på detta sätt kom i kyrkans händer¹⁵⁶. I medeltidens religiösa liv har den spelat stor roll¹⁵⁷ och i senare tid en knappast mindre — inte minst för kommunikationerna. År 1678 företogs t. ex. stora vägförbättringar för de resandes bekvämlighet¹⁵⁸.

Norrut har vägen fortsatt till Sundbo härads tingsställe i Närke¹⁵⁹ och vidare över de under medeltiden betydande platserna Lerbäck, Hallsberg¹⁶⁰ och Kumla till Örebro. Denna färdeväg var dock icke den vanligaste förbindelsen med Östergötland. I regel tog man den säkrligen i sin helhet äldre leden över Tjällmo och Husbyfjöl, till vilken vi strax återkomma.

*

¹⁵¹ Rhyzelius, Biskops Chrönika, Linköping 1752 s. 118.

¹⁵² Rhyzelius anf. st.

¹⁵³ Vadstena klostrets jordebok I s. 26.

¹⁵⁴ Linköpings bibl. handl. I s. 99.

¹⁵⁵ Riksrådsprotokoll 1/6 1785 (Elers II).

¹⁵⁶ Näsström, Det gamla Medevi, Stockholm 1927 s. 18.

¹⁵⁷ Jmfr Ek a. a. s. 62 f.

¹⁵⁸ Näsström a. a. s. 52.

¹⁵⁹ Nélsson a. a. s. 45; Svenska Landsmålen 1911 s. 293.

¹⁶⁰ Styffe a. a. s. 230.

Det återstår att följa den vid Skärkind omnämnda vägdelens öster, som av allt att döma icke gått till Norrköping utan till Söderköping. Här utbredde sig ett stort skogsbälte, som under medeltiden kallades Aspvid. Skärkinds samhörighet med kustraderna »östan Aspvid» framgår bl. a. av häradets skyldighet att underhålla ledings skepp¹⁶¹. Å andra sidan behövde det ej deltaga i underhållet av Norrköpings bro, vilket otvivelaktigt sammanhänger just med dess mera direkta förbindelse med Söderköping.

På 1700-talet funnos äldre minnen av denna Söderköpingsväg¹⁶². Redan på 1500-talet torde den ha varit god och lättframkomlig att döma av den synnerligen hastiga marsch, som hertig Karl gjorde från Stegeborg till Fröstad i Rystad 22/9 1598. Tyvärr kan det icke bevisas, att hertigen verkligen tog denna väg. Där emot förde Sigismund sina trupper dagen förut över Skärkind, där han slog läger under natten.¹⁶³

Emellertid finnas spår av en annan, kanske äldre väg mellan Linköping och Söderköping. Den gick förbi Vårdsberg och Askeby kloster, där den vid Lilla Greby gick över en å, varefter en runsten rests »till minne efter Skär. N. N. och Gerlög läto göra denna bro, som ligger i ån» (Br. 10). Strax ovanför ligger torpet Vadet, vilket namn antyder en äldre övergång över det fordom ganska betydande vattendraget. Härifrån fortsatte vägen över Göstad och Halleby, i vars närhet ett rikt gravfält från romersk järnålder befinner sig (se ovan), till Asplund och

över Hermanshult till Berga och Össby i Gärdeby, där en runsten nu är rest vid vägen (Br. 170)¹⁶⁴; därifrån över Hylinge och Restad till ett kanske redan under bronsålder betydelsefullt kultcentrum vid Nybble och Näsby¹⁶⁵ samt över Bleckstad till Söderköping (jmf. Elers II).

Den ovannämnda Skärkindsvägen har nått Ö. Husby kyrka och därifrån gått till Söderköping ungefär som nu. Genom kanaliseringen har vägen måst rätas. Förre torde den ha haft en mera slingrande lopp utmed den s. k. Rysselbäcken, som utgjorde Asplängens avlopp i Slätbaken. Hertig Johan av Östergötland berättas i en anteckning av kyrkoherde Samuel Thalén (d. 1702) i V. Husby kyrkbok (Elers I) ha förbjudit bäckens igenvyllande. Han befallde i stället, att broar över bäcken skulle byggas t. ex. vid Norrebro (nordväst om Husby kyrka), emedan han ämnade gräva en kanal från Norsholm till Slätbaken.

Vägarna vid Söderköping och stadens äldsta topografi ha på ett utomordentligt sätt klarlagts av Erik Lundberg¹⁶⁵, varför jag här kan hänvisa till denna undersökning.

III. Vikbolandets vägförhållanden äro mera svårlösta, och undersökningarna på denna punkt äro ej slutförda, varför den framställning, som här lämnas, ej får betraktas som definitiv.

Vi fortsätta först från Söderköping norrut. Av ålder synes en väg ha förbundit Söderköping och Norrköping. Den

¹⁶⁴ Dess urspr. läge se Nordenskjöld, a. a. i A. T. A.

¹⁶⁵ Medd. 1921 s. 93.

¹⁶⁶ Lundberg, Topografiska stadsundersökningar i Söderköping, Stockholm 1928 s. 30 f.

¹⁶¹ Styffe a. a. s. 183; Schlyter a. a. II s. 50 f.

¹⁶² Tuneld, Geographie, Stockholm 1746 s. 139.

¹⁶³ Petri a. a. I s. 287.

gick över Tingstad, en tid Lösings härads tingsställe¹⁶⁶.

En urgammal väg ledde också upp till Ö. Husby. Den gick över Täby. Vid Vadsbäcken ha två runstenar stått på var sin sida om det s. k. Grönhögs vad (Br. 29, 30). Från Täby har den sedan passerat Fristad—Kuddby—Sörby till Hjärtrum, ett betydande förhistoriskt bygdecentrum. Härifrån ledde en väg till Å kyrka och Rings tingsplats söder om denna¹⁶⁷. Trakten är rik på runstenar, av vilka flera tydligen äro vägmärken. Sålunda stodo Br. 20 och 34 för en mansålder sedan vid en gammal stenbro vid Kåverögatan¹⁶⁸, som spolierades omkring 1900¹⁶⁹.

Från Hjärtrum gick emellertid stora vägen till Kuddby över en bäck vid Ingelstad, där en runsten står (Br. 21) — enligt uppgift vid en gammal farväg¹⁷⁰. Från Kuddby, som en tid var tingsställe i Björkekindes härad¹⁷¹, till Ö. Husby hade vägen ungefär sin nuvarande sträckning. Här mötte den en från Norrköping kommande väg över Dagsberg—Konungsunds by—Rafnäs, där ett gammalt namn Steenbroo från en beskrivning över prästgårdens ägor 1556¹⁷² troligen betecknar en gammal vägbank över den låga lerslätten, vidare över Bjerkusa (Elers V) — Brosten, vilket namn anger en gammal överfart, och till Ö. Stenby kyrka. Den nuvarande vägen uppges ha byggts under Axel Stålarms (d. 1702) till Rafnäs tid

(Elers V). Från Stenby till Ö. Husby var vägen säkert densamma som nu.

Ö. Husby var traktens forntida centrum. Lytisbergh hette den medeltida tingsplatsen nära kyrkan¹⁷³. Redan tidigt synas två vägar ha gått norrut till Bråviken. Den ena passerade Varån¹⁷⁴ över en bro, Tuna bro, där en runsten stått (Br. 228). Vid Högtomta står än i dag en annan sten (Br. 225) vid en bro över den s. k. stenvägen, varav rester förr kunde spåras¹⁷⁵. Fragment av en annan väg finnes också vid Varby, där två runstenar stått vid »Lönnbro» (Br. 226, 227). Läget framgår tydligt av 1600-tals kartorna över Berga, Varby och Neder-Gerstad¹⁷⁶.

Över Bråviken fanns under medeltiden en färja, som skulle underhållas av Östkindes och Jönåkers härader¹⁷⁷. År 1603 uppgives, att Karl IX befallt, »at en flöttbro skulle göras öfver bråviken»¹⁷⁸. Här tog Ogier vägen på sin resa 1634¹⁷⁹, och flera gånger reste Erik Dahlberg häröver till Sörmland¹⁸⁰.

Från Ö. Husby kunde man komma till Söderköping på en annan väg. Den ledde över Häradshammar till Östermem och Österskam i Ö. Ny, där inte mindre än fyra runstenar (Br. 25—28) stått vid vägen. Förbi Ö. Ny kyrka har den sedan

¹⁷³ Styffe a. a. s. 197.

¹⁷⁴ Sägner om åns forntida storlek se Beskr. till geol. kartbl. Norrköping, Stockholm 1879 s. 4.

¹⁷⁵ Nordenskjöld a. a. (1871) s. 144.

¹⁷⁶ Lantmäteristyr. arkiv, D 1: 280—281, 284—285, 288—289.

¹⁷⁷ Riksrådsprot. 9/1 1741 (Elers II).

¹⁷⁸ Ant. från 1600-tal. början i ett missale romanum i Ö. Stenby kyrka.

¹⁷⁹ Från Sveriges storhetstid, Stockholm 1914, s. 26.

¹⁸⁰ Dahlbergs Dagbok, utg. av H. Lundström, Stockholm 1912, s. 181, 189, 259.

¹⁶⁶ Widegren a. a. II s. 218.

¹⁶⁷ Styffe a. a. s. 197.

¹⁶⁸ Nordenskjöld, Reseberättelse 1870, s. 121. A. T. A.

¹⁶⁹ Uppg. i Brate a. a. s. 18 f. delvis vilseledande.

¹⁷⁰ Nordenskjöld a. a. s. 65.

¹⁷¹ Widegren a. a. II s. 247.

¹⁷² Ridderstad a. a. I s. 304.

sökt sig ned till Slätbaken. Här var en bekväm överfart över den ö, där Stegeborg uppfördes. Vid Skällvik på södra stranden delade sig vägen, och en gick västerut till Söderköping förbi Mogata. Över Tvärån ledde en bro, Narebro, bekant från händelserna under danska kriget 1565 (Elers V). Vid Skönberga, som tidvis var tingsplats¹⁸¹, kom då som nu vägen från Söderköping förande söderut över Ringarum och Gusum till V. Ed, som var en betydande handelsplats, där stora marknader höllos vid kyrkan¹⁸². Förbi Lofta, där vid Vida (gästgivaregård) Henriksmässa-marknad hölls till 1509¹⁸³, gick den sedan över Gamleby till Kalmar.

Även om denna väg i sin helhet icke kan bevisas vara forntida¹⁸⁴ blev den dock snart av stor betydelse icke minst i strategiskt avseende, som framgår av händelserna under Dackefejden¹⁸⁵ och danska kriget 1564.

En urgammal förbindelse från Ed kan spåras längs det långa sjösystemet från Syrsan—Storsjön upp till Åtvid och Bankekind¹⁸⁶.

Utom Söderköpingsvägen hade Kalmar län en annan i bebyggelsehistoriskt avseende betydelsefullare väg över Vimmerby, som tidigt var en stor tings- och marknadsplats¹⁸⁷, och längs dalgångarna i S. Vi till Kisa. Sträckan Gamleby—Kisa kallades Hornbyvägen (Elers V). Kisa

var en betydelsefull vägknut och marknadsplats¹⁸⁸. Från Ydre kom en gammal färdeväg¹⁸⁹, kallad Stenvärnsvägen (Elers V), närmast från Sund, som ansågs vara »häradskyrka»¹⁹⁰ där stora marknader höllos. Vid Oppeby i samma socken står en runsten vid vägen (Br. 216), som från Sund fortsatte västerut till Eksjö. Den kallades förr Stenvårdsvägen, och var, berättas det, på 1600-talet blott rid- och klövväg (Elers V). — En annan väg från Kisa ledde österut över Horn—Hycklinge—Odensvi till Söderköpingsvägen¹⁹¹. Den omtalas på 1500-talet¹⁹² men blev farbar först på 1700-talet (Elers V)¹⁹³.

Längs Åsundens—Jernlundens vattensystem fortsatte vägen från Kisa norrut till Rimforsa, där en bro ledde över den smala passagen mellan sjöarna. Platsen, som ligger nära Skedevi, Kindabygdens centrum¹⁹⁴, var en strategiskt viktig punkt, som man finner av krigsoperationerna under 1500-talen¹⁹⁵. Härifrån förde vägen förbi Brokind och Skeda—Slaka mot Linköping.

Linjen Kalmar—Linköping följer till största delen de stora rullstensåsarna. Den erbjöd dessutom möjligheten att vara framkomlig på båt utefter nästan hela väglinjen (Emån—Silverån—Hulingen till Hultfred samt Stångån till Roxen)¹⁹⁶. Denna linje synes av gammalt ha varit

¹⁸¹ Widegren a. a. II s. 2.

¹⁸² Stenkula a. a. s. 46.

¹⁸³ Stenkula a. a. s. 45.

¹⁸⁴ Jmfr däremot Hansson i Rig 1925, s. 71 f.

¹⁸⁵ Hist. Tidskr. 1907 s. 80 f.; Boken om Tjust, VII Västervik 1928 s. 34.

¹⁸⁶ Hansson a. a. s. 71. E. Almqvist, Kalmar läns färdleder och förbindelser i äldre tider, Ymer 1929 s. 131.

¹⁸⁷ Styffe a. a. s. 168.

¹⁸⁸ Broocman a. a. s. 24.

¹⁸⁹ Rääf a. a. V s. 22.

¹⁹⁰ Rääf a. a. IV s. 204.

¹⁹¹ Jmfr Hansson a. a. s. 171.

¹⁹² Petri a. a. I s. 282.

¹⁹³ Broocman a. a. s. 15.

¹⁹⁴ Jmfr Medd. 1922 s. 2.

¹⁹⁵ H. Rosman a. a. II s. 120; Petri a. a. I s. 407.

¹⁹⁶ Almqvist a. a. s. 128.

en betydelsefull stråkväg, vilket t. o. m. kan avläsas i etnologiskt avseende. Mellansvenska kulturformer anträffas sålunda i östra Småland t. ex. runstavar av östgötatyp¹⁹⁷. Förbindelsen är så mycket mera naturlig som Kalmar län i visst judiciellt avseende en gång hört till Östergötland¹⁹⁸ och i kyrkligt hänseende ända till 1602. Denna väg hade också »öläningarnas» (d. v. s. invånarna från Kalmar län) representanter att taga, då de enligt yngre sörmlandslagen skulle möta konungen i Linköping på hans eriksgata.

För att avsluta Kalmarvägen till Linköping må tilläggas, att Slaka var Hane-kinds härads gamla tings- och samlingsplats¹⁹⁹. Vägen härifrån till Linköping tror jag mig kunna följa i tre stadier. Den äldsta linjen har förbi Slaka kyrka gått som nu till Mjerdevi. Nära kyrkan ha flera runstenar kantat vägen (Br. 122—124). Mjerdevi var en betydande kultplats²⁰⁰, och härifrån ledde vägen till Valla. Mellan dessa platser syntes ännu på 1700-talet rester efter vägen (Elers V) och delvis kunna fragment ännu skönjas i åkrarna öster om byn. Från Valla har den troligen gått söder om gården och in i skogen, där man ännu kan spåra infarten. Den torde ha haft samma sträckning som den nuvarande s. k. Vallavägen mot staden. På 1700-talet kallades den Tegelgatan (Elers V) efter den tegelugn, som stod i Vallaskogens nordöstra del. År 1690 uppges denna tegellada ligga »inwid

then gamla landsvägen»²⁰¹. Ännu tydligare framgår vägens läge av några uppgifter i Brasks kopiebok²⁰². Infarten i staden framgår sedan tydligt av 1600-talskartorna över Linköping. Vägen har gått in i staden vid »Gamla bommen» och fortsatt som S:t Korsgatan in mot torget²⁰³.

En annan väg, som måhända icke spelat någon större roll, har över Smestad och Djurgården nått staden²⁰³. Slutligen förändrades Kalmarvägens infart sannolikt i början av 1700-talet, genom att den från Mjerdevi drogs rakt norrut till Skeningevägen.

IV. Nu återstå endast två vägar att följa, vilka från slätten förde norrut genom skogarna till Närke.

Den ena utgick från Linköping och skilde sig från Skeningevägen vid det förut omtalade Georgskapellet vid »Torget». Härifrån följde den de låga åsryggarna till Ullevi, Linköpingstraktens äldsta och förnämsta kultplats²⁰⁴, och sedan i nordvästlig riktning över en bäck, där under forntiden sannolikt en bro varit lagd och förevidad med en runsten och flera bautastenar (Br. 104²⁰⁵). Här synas ännu i åkern vid Gillberga rester efter en stensatt väg, kallad Rackegatan, som sannolikt fortsatt till Allguvi, invid vilken en gravhög, »tingshögen», är belägen²⁰⁶. Förbi Kaga kyrka har väl vägen sedan över Svartån sökt sig upp till Vreta kloster. Möjligen har den först lett ned

¹⁹⁷ Vägledning genom Nordiska museets samtl. avdeln. Stockholm 1928 s. 14. Jmfr Rig 1918 s. 17.

¹⁹⁸ Schlyter a. a. I s. 16.

¹⁹⁹ Styffe a. a. s. 192.

²⁰⁰ Medd. 1921 s. 88.

²⁰¹ Lektor Christofanus' inläga till Justitirevisionskoll. 4/12 1690. R. A. Jmfr Rhyzelius i Linköpings bibl. handl., ny följd II s. 35.

²⁰² Fol. 28, 1—2; 36, 1, Linköpings stiftsbibl.

²⁰³ Tollstorp a. a. s. 118.

²⁰⁴ Medd. 1921 s. 86 f.

²⁰⁵ Österg. fornminnesför. tidskr. 1875 s. 20.

²⁰⁶ Jmfr Medd. 1929—30 s. 92.

till Odensfors och därifrån förbi Högby till Vreta kloster. En sannolik övergång kan spåras mellan Bränninge och Vallby — det senare namnet under medeltiden kallat Vadby (1267)²⁰⁷. Vägens fortsättning västerut är ännu icke klarlagd. Norrut gick emellertid en annan, som åtminstone under medeltiden gått förbi Kungsbro, där biskop Tidemanni byggde ett hus och en stenbro, kallad Biskopsbro²⁰⁸, belägen något nedanför den nuvarande och varav resten av brokaren ännu äro synliga.

Den ovannämnda västliga vägen ledde till Husbyfjöl. Där fanns ett kapell²⁰⁹, där de vägfarande under medeltiden offrade, innan de anträdde den farofyllda resan genom skogarna till Närke²¹⁰. Vägen går över Tjällmo, där marknader höllos vid kyrkan²¹¹ — Hjortkvarn — Svennevad på rullstensåsarna. Innan den nått Kvismarsundet²¹² lämnade den åsen — eller har kanske tidigare följt denna²¹³ —, passerade Tälgeån vid Almbro och förde så in till Örebro²¹⁴. Denna väg var den mest nyttjade förbindelsen mellan Närke och Östergötland²¹⁵.

Beträffande den andra vägen, Bergslagsvägen, har förut påvisats, att den från Norrköping gått västerut över

Borg²¹⁶—Kullerstad—Vånga till Risinge. Därifrån har den förbi Hällestad gått till Örmon, där den förenat sig med Örebro —Tjällmo-vägen, som ännu är fallet.

Övriga vägar i Finspångaläns härad äro säkert av yngre datum. Ännu under Louis de Geer d. y:s tid klagades ofta över de svåra vägförhållandena i dessa trakter²¹⁷. Vanligen ordnades därför vapentransporterna från Bergslagen vintertid över Glan till Norrköping. Vägen Risinge—Marsjö, som i våra dagar är en betydelsefull stråkväg, var ända till 1750-talet blott ridväg (Elers V), och linjen Grytjöl—Folkströmmen lär ha brutits först på 1770-talet (Elers V). Vägen mellan Hällestad och Tjällmo anlades på 1840-talet²¹⁸.

En blick på kartan fig. 3, som söker återge vägnätets utsträckning i Östergötland ungefär vid nyare tidens början, ger en viss föreställning om landskapets kulturgeografiska indelning och dettas förhållande till vägarna. Bortser man från den öst-västliga väglinjen, som här ägnats den största uppmärksamheten, finner man genast, att förbindelserna söderut äro de bästa. Till Småland löpa fyra vägar, vilka allesamman visat sig sedan gammalt betydelsefulla i bebyggelsehistoriskt avseende. De dela landskapet i fyra delar — »bygder» —, vilka ännu i dag uppvisa en viss särart. Den roll dessa »bygder» spelat för exempelvis indelningen i härad kommer vid ett annat tillfälle att upptagas till utförligare behandling.

²¹⁶ Sägner om drottning Kristinas »ridsten» vid Borg se Nordenskjöld, a. a. i A. T. A.

²¹⁷ E. W. Dahlgren, Louis de Geer, Upsala 1923 II s. 370.

²¹⁸ Läsnings för landthushållare, Linköping 1840 s. 12.

²⁰⁷ Ridderstad, Östergötlands beskrivning II: 1 s. 456.

²⁰⁸ Linköpings stiftsbibl. 54 k. h. s. 25.

²⁰⁹ Linköpings bibl. handl. I s. 99.

²¹⁰ J. Hadorph, Carl XI:s resa i Sverige 1673, K. B. sign. Pf 5 s. 91. Jmfr Palmschöldska saml., Ög I s. 275, U. U. B.

²¹¹ Stenkula a. a. s. 43.

²¹² Jmfr Antikvarisk tidskr. XXII s. 147.

²¹³ Djurklou i Svenska Landsmålen I s. 555 f.

²¹⁴ Sahlgren i Svenska Landsmålen 1911 s. 294.

²¹⁵ Hadorph a. a. s. 92.

GRAVÖREN J. L. WEISS OCH 1700-TALETS FINARE GEVÄRSTILLVERKNING.

AV

GÖSTA MALMBORG.

I den svenska vapentillverkningens historia bildar utan tvivel 1700-talets förra hälft fram till 1760-talet den mest intressanta epoken. Liksom det svenska konsthantverket överhuvudtaget under detta århundrade kan uppvisa de fullödigaaste resultaten, utgöra de av svenska böss- och pistolsmeder, stockmakare och klingsmeder bevarade arbetena de mest eftersökta och även konstnärligt högst stående alstren av vårt vapenhantverk. Gevärsfaktorierna i Jönköping, Norrtälje, Örebro och Norrköping uppvisa vid denna tid en rad mästarnamn, som för närvarande räknas till de intressantaste inom den svenska böss- och pistoltillverkningen, och i Stockholm arbetade en grupp bössmeder — de flesta visserligen inflyttade utländska mästare med David Bars i spetsen — vilkas arbeten äro av allra högsta klass.

Stora ansträngningar gjordes även från de styrandes sida att höja vapentillverkningens standard i landet icke blott i fråga om den rena kommisstillverkningen vid faktorierna utan även ifråga om de mera praktfullt utstyrda jaktgevären.

Säkerligen inkallades eller hitlockades ett flertal av dessa utländska smeder enbart för att bli läromästare för de inhemska hantverkarna. Män sådana som överdirektören över svartsmidet i landet Sven Rinman och direktören för den finare järn- och ståltillverkningen Samuel Schröderstierna beaktade på ett synnerligen verksamt sätt denna gren av järnförädlingen och höllo sig ständigt à jour med nyheterna i utlandet på detta område. Detta gällde icke blott ifråga om själva arbetsmetoderna, deras förenkling och systematisering utan även den tekniska och konstnärliga sidan av tillverkningen var föremål för deras intressen. Deras egentliga verksamhetstid inträffar dock först omkring 1750 och därefter.

Att vapentillverkningen fränsett kanontillverkningen, som redan nått en stark ställning, långt tidigare dock ansetts kunna bli en näringsgren av största betydelse för landet, därför finnas många belägg. Den rikliga tillgången på gott järn förpliktade. I en avhandling betitlad »Jämförelse emellan det inhemska och utländska Bösse-Smide», införd i Vetén-

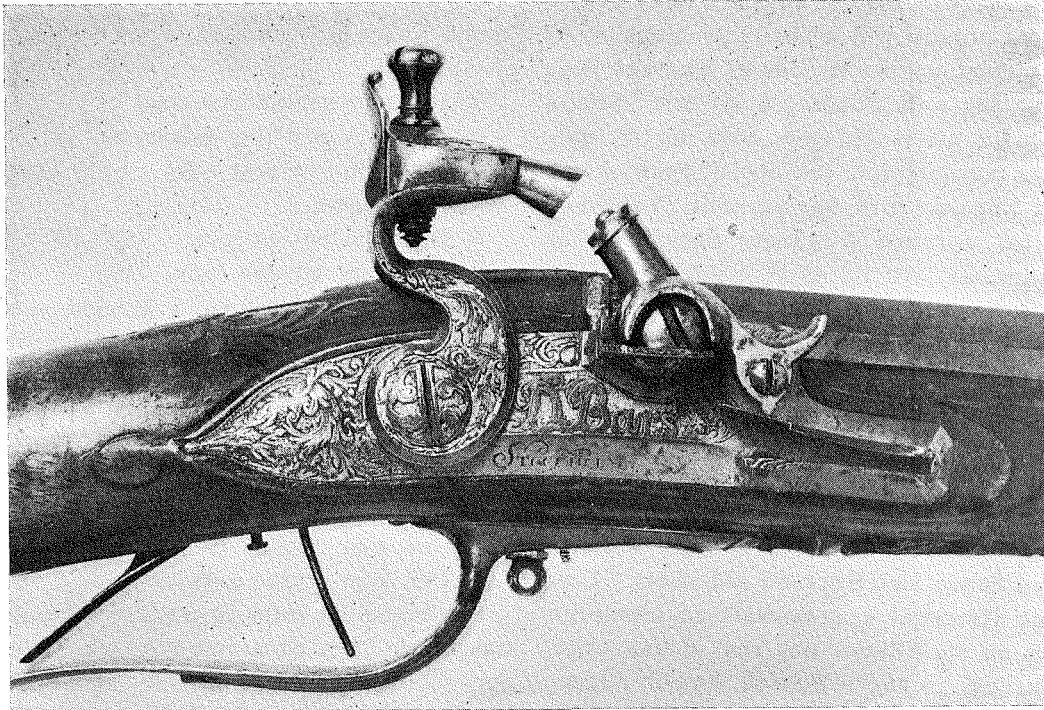

FIG. 1. BÖSSLÅS, SIGNERAT D. BARS. STOCKHOLM, LIVRUSTKAMMAREN 15/46.

skapsakademiens handlingar för år 1740, skriver Augustin Ehrensvärd¹ om denna järntillgång och dess förutsättningar.

»När materien är fulkomlig god, då är solklart at det arbetet som derutaf göres, måste blifwa fulkomligt godt, så framt en förfaren handtwärkare kommer deröfwer.

Härutaf följer, at de länders gewär böra wara bäst, hwilka bruka det bästa järnet. Wårt järn, och i synnerhet Öregrunds,² är det bästa, efter alla de så wäl

¹ August. Ehrenswerd: »Jämförelse emellan det inhemska och utländska Bösse-Smide», Kongl. Swenska Wetenskapsacademiens Handlingar 1740 sid. 241—252.

² Öregrundsjärn kallades stångjärnet som tillverkades av Dannemoramalmerna, emedan exportationsplatsen tidigare var Öregrunds stad.

främmande som inhemske handtwärkares utsago, deras, nemligen som jag talt med, och derföre borde intet folckslag i werlden äga bättre gewär än wi, som besittia denne skatten. De främmandes gewär bestyrka aldeles detta, ty de som kunna få Swenskt järn, hafwa altid bättre gewär än de andra. I Nederländerna och Holland brukas Tyskt järn; derföre är deras gewär icke så starkt och warachtigt som det Ängelska, hwilket merendels göres af Swenskt järn. Uti London, hwarest de kunna få Swenskt och i synnerhet Öregrundsjärn, göres så wäl alla gewärspipor som gewärs lås derutaf. Smederne måste wäl betala vårt dyrare än Ryskt järn och deras egit, men de finna sig lik-

wäl derwid, för den orsaken, at de äfwen-tyra mindre wid arbetets proberande. Af 124 pistolspipor smidde af Swenskt järn, har jag sedt allenast 6 stycken springa sönder uti profningen; men af 100 stycken musquetpipor smidde i Bermeatsham* af Engelskt järn, har jag sedt 25 springa, altså sprungo 5 gånger flera pipor af Engelskt järn än af Swenskt. De Engelske smederna berättade, at stundom ännu flere pipor springa af det Engelska järnet, än denna gången skedde.

En af de bästa Bösse-Smeder i Nederländerna, som bor i Lyck,³ har berättat mig, at han giordt alla de prof med åtskillige slags järn, som han wid bösse-smide trodt nödige och görlige, och derwid funnit det Swenska aldrabäst. Han har äfwenwäl sammanwält en bössepipa uti en spirallinea, och rönt denna wära starkare än någon Spansk, hwilka merendels på detta sättet wällas.»

Ehrenswärds ovannämnda avhandling är för övrigt wärd att beaktas ur många synpunkter, framför allt för den inblick den ger i den svenska vapentillverkningens föga utvecklade ståndpunkt vid denna tid. Vad han främst slår ner på är att de svenska bösmederna allt fortfarande enwisas att göra hela arbetet ensamma. Framförallt gäller det, framhåller förf., att specialisera sig och fördela arbetet så, att man når fram till olika yrkesgrupper inom facket. Som ett exempel huru långt dessa strävanden nått i England uppräknar Ehrenswärd de olika mästare, som äro sysselsatta vid ett gevärs förfärdigande.

* Birmingham?

³ Förmodligen detsamma som Luyk, Luik, den holländska benämningen på Liège.

»1. Den som wäller pipan. Denne har andra under sig som bära henne och sluta det arbetet

2. Den som grofsmider låset

3. Den som groffilar detsamma

4. Den som graverar eller sticker ornamenten på låset

5. Den som polerar och

6. Den som härdar låset.

Wid Kronans factorie i London sker N:r 5 och 6 af tvenne särskilta smeder, som sagt är; men de private mästare göra mäst detta allena: stundom gör N:o 3 tillika N:r 5 och 6 syssla.

7. Den som giuter garnaturen

8. Den som stämplar rörkerne

9. Den som hugger till stäcken och

10. Den som slutar hela arbetet.

Häribland äro intet de mästare räknade som smida järn garnaturen (stäck beslaget) skrufwar, trycken och tryckpinsbläck, kulformar, bakskrufwar, korn, stift och häften, kratsar, stäcks och ladstäcks-huggare, de som cisilera fint arbete och lägga in med guld och silfwer, och de som göra piporne och järn-beslagen blå.»

Som man ser är specialiseringen i detta fall driven till sin spets. I Sverige däremot tycks man ännu lewa kvar i den arbetsmetoden att mästaren skall göra allt.

En förenkling i arbetet tyckes dock ganska snart ha införts nämligen det s. k. sänksmidet. I det av Sven Rinman utgivna Bergverkslexikonet⁴ anföres under ordet »Sänksmide». »S. kallas wäl egentligen det smide, som drifwes för vattenhammare til runda bultjärns-sorter, Galleri- och Listjärn samt till bajonettens förfärdigande m. m., då sänke är antingen

⁴ Bergverks Lexicon Författadt av Sven Rinman. Stockholm 1788—9.

FIG. 2. BÖSSLÅS, SIGNERAT MEIDINGER, STOCKHOLM. LIVRUSTKAMMAREN 5328.

uti städet ensamt, eller både uti hammare och städ; men eljest drifwes mångahanda sänksmide för hand, såsom vid utländske gewärs-factorier til åtskilliga delars formerande uti et bösslås för Hane, Låsbleck, Panna, Kota⁵ m. m.» För ordet »sänke» står följande: »Sänke, Stans, kallas en graverad eller urgröpt form uti stål, hwaruti järn, eller någon annan metall, indrifwes med en lämpelig däremot svarande stamp, at antaga den graverade urgröpningen. Et litet sänke, som Tyska klensmeden fäster uti sitt smedjestäd at däruti drifwa något krusigt arbete, kallas sattel.»

⁵ Se Enander: Anvisning till handgevärens kännedom, vård och iståndsättande. Stockholm 1832, sid. 35 not. 2: »En del låssmeder kalla nöten för kotan.»

Dessa citat äro visserligen hämtade från så sen tid som slutet av 1780-talet, men härtill bör nämnas, att förarbetena för Bergverkslexikonet pågått en lång följd av år. Att sänksmidet f. ö. långt tidigare bedrivits i Sverige, framgår av handlingar i Manufakturkontorets arkiv från år 1760⁶, där trenne låssmeder, Anders Siöberg, Israel Siöström och Magnus Giöter, erhålla årligt understöd för lärlingars undervisande just i sänksmide. Att konsten icke heller varit okänd bland stockholmsmästarna vid denna tid och säkerligen ej heller något tidigare, få vi taga för givet.

Vad som här för tillfället intresserar oss är emellertid att särskilda mästare

⁶ R. A. Manuf. Kont: arkiv: Manufacturfondens creditverificationer 1760. Del I, fol. 810.

funnits, som graverat eller stuckit ornamenten på låset, de, som ciselerat fint arbete och de som »lagt in med guld och silfver». För de olika teknikerna vid dessa arbetens utförande lämnar Sven Rinman uttömmande redogörelser i sitt arbete: Järnets historia, »Sjette afdelningen, Om Järnets förhållande med andra metaller».⁷

Direkt från London erhåller Samuel Schröderstierna år 1761 uppgifter om en metod för guldferrissa på metaller. Meddelare är notarien Johan Ludwig Robsahm, som lämnar en skriftlig redogörelse för tillvägagångssättet.⁸

Samtliga dessa sorters arbeten finnas rikt representerade i den svenska vapentillverknigen under 1700-talet. Vilka som utfört dem äro emellertid hittills okända. Arbeten signerade av så gott som alla kända Stockholmsmästare finnas med rikt graverade, ciselerade eller förgyllda lås och beslag. I Norrköping är bössmeden Utterberg den förnämste representanten för dylika arbeten och i Jönköping lanceras genren av bröderna Gustaf och Peter Rundberg, vilka bevisligen lärt konsten i Paris.⁹ I Söderhamn företrädes konsten av Gezelius.

⁷ Sven Rinman: Järnets historia. (Eskilstuna) 1781—2.

⁸ Kungl. Bibl. Handskriftsaveldelningen: Teknologi X: 283: 2. Samuel Schröders dagbok 1759—61. 1761 i aug. sid. 90.

⁹ Jfr Cederström, R.: Pistol- och stockmakaren Peter Rundberg i Jönköping. Vapenhistoriska sällskapets årsskrift 1926. Ett par kompletterande upplysningar rörande deras utrikes studier, vunna vid genomgåendet av Manufakturkontorets arkiv må här lämnas. Ännu 1745 befinna de sig kvar i landet, ty enligt Manufakturkontorets utgående registratur för detta år, daterat den 11 mars, erhålla de båda bröderna 1200 dal. kprmt till understöd »för den resa de äro sinnade att företaga i upsåt at genom arbete

Vad Stockholmsmästarna beträffar har emellertid frågan om vem som utfört den egentliga utstyrseln av deras arbeten, d. v. s. graveringen, ciseleringen och guldinläggningen, hittills stått öppen. Den allmänna meningen har nog varit den, att de själva utfört dessa avslutningsarbeten och därmed så att säga gjort sig berättigade att helt stämpla dessa arbeten som sina egna. I många fall måste man nog också anse, att detta varit förhållandet, men en del arkivuppgifter, som i det följande komma att lämnas, visa även på en annan lösning av problemet.

Från de enklare dekoreringarna äro emellertid steget långt till de rika orneringar, som så ofta förekomma just på av Stockholmsmästare signerade arbeten, t. ex. här avbildade bössa av Reichard,¹⁰ där läsblecket äro synnerligen rikt ciselerat i rokokoblomsterornament på stansad

på utländske wärkstäder söka vidare upöfnig i sitt handtwärk.» År 1748 befinna de sig i Paris, vilket framgår av konung Fredriks brev till Manufakturkontoret, daterat i Rådskammaren den 6 Dec. d. å. (R. A.: K. br. till Manufakturkontoret 1748—50, fol. 169). Där heter det bl. a. »Uti underdånig skrifvelse av d. 9 Majj sislme gifwer Oss Wårt Krigs-Collegium wid handen, huru som twenne gewehrs smedsgeseller, Petter och Gustaf Rundberg, som till deras resa utrikes, at winna större färdighet, uti det finare gewehrsarbetet, erhållit någon hielp av Manufacturfonden, sig nu i Paris skole uppehålla och efter Wår därwarande Ministers, Baron Scheffers afgifne berättelse, med mycken beskedlighet använda sin tid och med all flit wijnlägga sig om, at lära rita och inlägga gull och silfwer, till gewehrets prydnad.»

¹⁰ Pistolsmeden Johan Reichard dog den 24 april 1806. Enligt bouppteckning i Rådhusarkivet var han vid sin död 76 år gammal. Hans hustru, framlidne pistolsmeden Johan Frantz Meidingers (varom utförligare uppgifter skola lämnas i ett annat sammanhang) änka, dog 1790. Det enda, som lämnar någon uppgift om att Reichard själv delvis dekorerat sina arbeten, är att i förteckningen öfver verkstaden upptages: »9 diverse stål Stämplar».

FIG. 3. BÖSSLÅS, SIGNERAT AV J. J. GRECKE, STOCKHOLM. ÄGARE MAJOR TH. JAKOBSSON, STOCKHOLM.

guldbelagd botten, med en kartusch i mitten, där mästarens signatur är inlagd i guld. Såväl kolvbeslag som skruvblecket äro utsirade på samma rika sätt. I fråga om denna rikare ornamentiks utförande ställes man inför problem, som ej kunna avfärdas på samma lättvindiga sätt. Här fordras en individuell konstskicklighet på ett helt annat område än det man bör vänta sig att en bössmed behärskar. Att utomståendes hjälp härtill anlitas komma följande arkivuppgifter att visa, även om man kommer till det resultatet att de flesta av dem verkligen själv kunnat utföra dylikt arbete.

I Nationalmusei arkiv finnes en odate-rad skrivelse¹¹ från pistolsmeden Johan Frantz Meidinger¹² ställd till presidenten i Svea Hovrätt. Skrivelsen lämnar en begärd redogörelse för en affärstransak-

¹¹ Nat. mus. arkiv. Handling märkt: »A. 262». Under samma signum finnes en avskrift av Svea Hovrätts utslag i det mål, som beröres i den första handlingen. Detta är givet i Stockholm den 18 april 1755, varför ovan citerade handling tydligen bör vara inlämnad före denna datum.

¹² »Hofbüchsenmacher» i Stockholm. Enligt Tyska församlingens i Stockholm dödbok för år 1769 avled Meidinger den 24 jan. d. å. av lungsjukdom i en ålder av 49 år och 16 dagar. M. bgeravdes å Klara kyrkogård. Bouppt. bevaras i Rå. A. 1770 del I sid. 90 ff. Om M. se ovan sid. 154 not 10.

tion mellan en såpfabrikör vid namn Emanuel Volschow och Meidinger. Ur densamma må följande passus citeras:

»Sakens förlopp och sammanhang är korteligen thetta, att Madame Weisses man, aflidne graveuren Weiss, hade i lifstiden för mig att gravera och med gull inslå ett Bössebeslag, ett par Pistohler med beslag, under sådant betingande, at när jag försålde Pistohlerna, skulle han också få för sitt arbete en skiälig wedergjällning, men han förfärdigade icke hela arbetet i thess lifstid utan allenast beslaget och woro thesse stycken wid thess död hos mig, tå änckan madame Weiss på trägen anmodan, ehuru hon icke förr än försäljningen skiedt, war till betalning berättigad, mig förmådde på god tro lemna thesse stycken till sig, att pantsättja till thess hon finge pengar inn, tå hon them skulle återlösa och mig återställa, hwilken ömhet som jag henne wisse, hon sålunda bemött, at hon, sedan hon fick detta i händer påstådt af mig 2.000 d:r kprmt för thess aflidne mans arbete, innan hon wille thesse stycken återställa eller ock, som hon hotade, at skola låta desse stycken förfärdiga och försälja, hwilcka dock woro min ägendom.»

Genom dessa notiser gavs en värdefull ledtråd till fortsatta undersökningar för erhållande av närmare kändedom om de graverade och guldinlagda böss- och pistollåsens samt kolvbeslagens tillkomst.

Den ovannämnde gravören Johan Lorentz Weiss' bouppteckning finnes bevarad i Rådhusarkivet.¹³ Av denna framgår att Weiss avlidit den 7 maj 1754. Han efterlämnar vid sin död änkan Johanna Regina, född Bauroth, samt tre söner, av

¹³ Rå. A. Bouppt. 1755. Band I fol. 559 ff.

vilka den äldste, Adam Anthon, var 14 år samt en dotter. Bouppteckningen uppvisar ett ordinärt hantverkarhem vid denna tid. Bland guldsakerna uppföres »1 st. Wärja med sölfwerfäste» och bland övriga saker må nämnas: »24 st. Käpparstycken eller wäggtaflor uti ramar» samt »15 st. större och mindre tyska böcker». De senare peka tydligt på hans nationalitet. Dessutom uppföres »Infordrande Skuld, som änkan håller wara för ganska osäker hos Pistolsmeden Meiding, och för den skull här inom linien¹⁴ anföres änka och barn till delning, då något deraf kan inflyta eller betalas — 1900 d:r kpt.» Något mera ingående om hans verksamhet som gravör lämnar dock icke bouppteckningen. Förutom ovan nämnda fordran hos Meidinger nämnes intet om några arbeten av honom. Det enda, som tyder på hans yrke, är att bland »Jernsaker» uppföres »nogre små sticklar och wärektyg».

Weiss' verksamhet som gravör och framförallt som mästare i konsten att förfärdiga rikt utstyrda gevärslås hade även tidigare varit uppmärksammas. Redan åren 1746—47 fördes ingående underhandlingar mellan honom och den nyss därför utnämnde faktorn vid Örebro gevärsfaktori Pehr Starbus om Weiss' överflyttande till Örebro. Den 30 dec. 1746 inlämnar Starbus en skrivelse till Rikens ständers manufakturdeputation,¹⁵ vari han lämnar en redogörelse för de rådande förhållandena vid Örebro gevärsfaktori samtidigt som han begär medel till an-

¹⁴ »Inom linien» betecknar att summan ej upptages vid beskattningen efter bouppteckningen, d. v. s. avgiften till Förmyndarkammaren och Fattigpengar.

¹⁵ R. A. Utskottshandlingar, N:r 37, för riksdagen 1746—47.

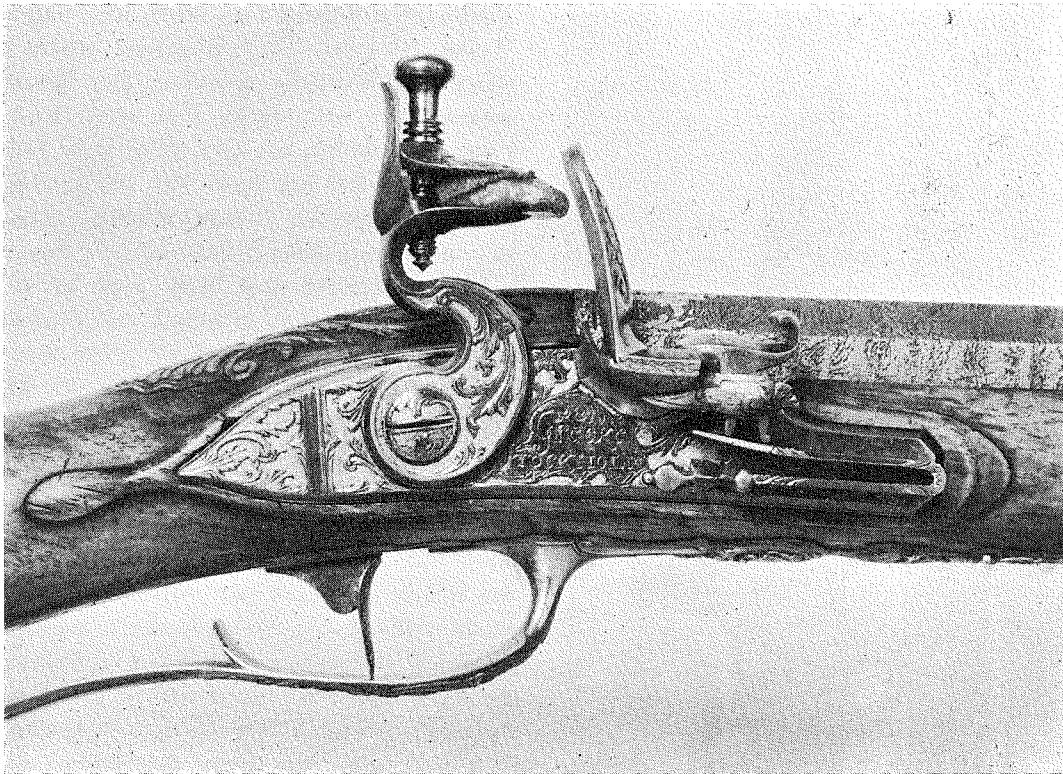

FIG. 4. BÖSSLÅS, SIGNERAT AV J. J. GRECKE, STOCKHOLM. ÄGARE MAJOR TH. JAKOBSSON, STOCKHOLM.

ställande av gravören Weiss i synnerhet för de finare arbetenas upphjälpande. Ur skrivelsen må följande anföras:

»På den kårta tiden iag haft den nåden, att förestå kronones gewärs Factori uti Örebro har iag nogsamnt ärfarit, huru lätt ett handtwärck kan förfalla och huru nödigt det wil wara, att en wärckstad underhålles wid Factoriet, som ständigt arbetar fint arbete, hwarest alla gesäller innan de få blifwa mästare böra arbeta någon tid.

Förordningarne pålägga wäl Factorie handtwärckarne, att de skola göra Mästareprof både uti fint och commissarbetet:

det sednare hafwa de wäl alltid giordt; men det förra hafwa de aldrig kommit til wäga med, i anseende därtil, att Mästarne ej sielfwe förståt att giöra fint arbete, och det de kallat för fint arbete, som kunnat bestå i en bössa eller ett par Pistoler, har för ingen del warit bättre, än commissarbetet, och för den orsaken hafwa de ganska sällan kunnat få några daler mera än för commiss, men ofta långt mindre.»

Starbus redogör därefter för sina ansträngningar att kunna inrätta »en wärckstad til fint arbete» och huru han till att börja med »til att förekomma det wanryckte, hwaruti Örebro Factories finare

FIG. 5. RIKT ORNERAD OCH GULDINLAGD BÖSSPIPA.
LÅSET SIGN. AV J. NUSSBAUM, STOCKHOLM. LIV-
RUSTKAMMAREN. 09/3.

gewärs arbete war fallit» satt i gång med tillverkning av damascherade pipor. Inlagan slutar med följande begäran:

»I djupaste förtröstan att blifwa hugnad med ett nådigt bifall, har iag tänckt, så framt fattigdomen ej hindrade, att till

Factoriet antaga en graveur wid namn Weiss, att göra inrättning med arbete i relief på gewärslås och beslag; Men denne som de flere utländningar är så dyrlegd, i anseende därtil, att han utom flere förmaner, hwartil iag mest har utwäg, begiär årlig lön och Resepenningar, hwartil iag för min del ej har råd och ämne.

Denne Mannen har wist prof af en kiäppknapp af järn arbetad relief med guldgrund, påtager sig och att göra wärjefästen, etuier, knappar och dylikt af samma slag, på hwilket arbete han och wil taga skickelige gässar i lära.

Til Riksens höglofl. Ständers Manufaktur Deputation hemställer iag altså i djupaste ödminkhet, om icke denna graveuren kunde på något sätt blifwa antagen på de wilkor han i närlagde skrift begiär, på det Pistolsmedsgesällerne wid Factoriet ej allenast måtte få tilfälle att lära sig göra uphögt arbete på lås och beslag til gewär, utan och andre skickelige ämnen att lära sig göra fint arbete af den Matière hwarpå man har bästa tilgången i Riket.»

Weiss' egenhändiga villkor voro följande:

»1. Dass ich meine Freüheit, in meiner Arbeit behalte, dass ich kan arbeiten, was ich will; auch den Herrn Vactor, zu bedienen so viel er arbeit von mir benöthiget, und ich verfertigen kan soll er bekommen.

2. Eine versicherung, dass ich nicht in Schaden kan gesetzt werden, wenn ich von hier nach Örabrå reisse, denn ich verlasse hier meine kundschaftt, so werden sie mir neml. meine kunden keine Arbeit dahin schicken.

3. Die weil es so thetler in Örabrå zu

leben als hier in Stockholm, so habe ich durch überlegen befunden, dass ich nicht, mit 600 u. 50 dahl: Kmt kan auskomen und nicht zu länglicht ist, sondern wenn ich könnte erlangen 1200 dhl. Kmt: so dencke ich wohl aus zu komen, nebst meiner verdienst, in.

4. Contervution Freij zu seijn, ich und die Meinigen.

5. Freij Reise geld, vor mir, und meine Frau und Kinder und Mobilien.

6. Dass ich meinen Lohn, neml: ein Quart, alle Quarthal richtig von Herrn Vactor, bekomen kan ohne mich weitleüfftig darum zu bemühen, das auch der Lohn veste steht, und bestendig bleibt, so lange mir Gott das leben verleiht, und auch, das ich meine Freüheit behalte, allezeit meine Demission zu erlangen und zu bekomen, ni vor behalt, wenn etwann mir der liebe Gott besere Conditiones zu wenden wollte von hier wieder aus dem lande reissen kan, wenn ich will.

7. Freij Quartier wenigstens mit 2 gute Camer Werckstatt Kucher, und Keller, u. wenn es sich schicken will einen kleinen garten darzu bekommen kan.

Wenn ich nun, diese obemelden puncten erhalten kan, und darauf einen Königl: Krigs Collegie versigelten Contract bekomen, so versichere ich und verspreche allezeit, mit diese meine von Gott verlihene gaben nicht allein in meiner arbeit sondern auch, an fleisige und getreue Lehr Jungen, an zu wenden, und wenn ich einen guten Lohn bekomme so das ich nicht gezwungen bin nach brod zu arbeiten, so kan ich allezeit, besern Fleiss an meine Arbeit, wie auch an meine Lehr Jungen wenden, aber mehr als einen Lehr Jungen kan ich nich halten, und soll ich den Lehr

FIG. 6. ELDDON, SIGNERAT AV J. NUSSBAUM, DROTTNINGHOLM. NORDISKA MUSEET. 36.931.

Jungen beij mir an die Kost nehmen so muss ich aparte des Jahrs wenigstens 300 d:r kprmt davon haben.»

Huruvida Weiss kom, att bosätta sig i Örebro för någon tid har jag ej lyckats uppspara. Troligen stannade han väl dock kvar i Stockholm, i all synnerhet som Manufakturkontoret ej helt ville gå med på hans löneanspråk, utan i stället ville förvandla dessa i vissa utgående premier allt efter hans prestationer. I varje fall är han åter i Stockholm i början på 1750-talet.

Några direkt påvisbara eller signerade arbeten av Weiss äro emellertid, så vitt mig är bekant, ännu ej kända. Säkerligen torde vi dock få räkna med att han, likaväl som åt Meidinger, även utfört guldinläggningar och graveringar på läs och beslag åt andra Stockholmssmeder. Osannolikt är ej heller, att man så småningom skall kunna attribuera vissa be-

FIG. 7. KOLVBESLAG TILL BÖSSA, SIGNERAD AV JOHAN REICHARD, STOCKHOLM. LIVRUSTKAMMAREN. 5786: 2.

varade käppknappar eller värjfasten till honom. En förmodan att han även skulle ha utfört en del av de guldinlagda och graverade käppyxorna från denna tid, är ej heller alldeles utesluten.

Året efter gravören Weiss' död finnes enligt mantalslängderna bl. a. följande personer boende i Grevinnan Eva Bielkes hus, Kvarteret Jacob det mindre, N:o 99

i Jacobs församling:¹⁶ »Kongl. Pistole Smeden Mäster Ioh: Grecke änking,¹⁷ 36 år gl., 3 st. söner 12, 10 och 3 år gl., en dotter 5 år gl.; Gesellen Hind. Lenhard 28 år, Dito Johan Richert¹⁸ 25 år, Dito Carl Walström 26 år, lärgässen Johan Pärsson 16 år, Pigan Lisa 36 år» samt »Graveursänkan Iohanna Regina Weiss 32 år.» Samma år ingå Grecke och änkan Weiss äktenskap. Den senare avlider år 1761.¹⁹ Hennes äldsta son i första gif- tet hade dött, men den andre i ordningen Ludvig Weiss var nu 19 år gammal och i lära hos bössmeden Fremberg i Stock- holm.

Möjligt är att änkan Weiss under den förste mannens livstid tillgodogjort sig en del av dennes kunskaper ifråga om gravering och guldinläggning, men sannoliktast är väl att denne haft en mindre verkstad med medhjälpare, som nödtörftigt kunnat fortsätta driften. Av Meidingers inlaga till Svea hovrätt (se ovan sid. 155) framgår, att änkan Weiss hotat fullfölja det av mannen påbörjade arbetet och sedan sälja det hela. Att Grecke rätt snart efter äktenskapets ingående med änkan Weiss tillgodogjort sig de kunskaper hon och hennes eventuella medhjäl-

¹⁶ Stockholms Stads arkiv: Mantalslängder för år 1755.

¹⁷ Johan Joachim Greckes första hustru Christina Maria Garman hade avlidit den 25 juli 1754. Enligt bouppteckningen (Rå. A. Bouppt. 1755; I: 564) var hon ifrån Rostock, vilket ju kan ge anledning förmoda att även Grecke var från samma stad. Grecke var stockmakaregesäll hos David Bars år 1743, enligt en anteckning i Nordiska Museets skräarkiv. Han var enligt Jakobs församlings husförhöringsbok för år 1754 född 1719.

¹⁸ Johan Reichard, som vid denna tid var 25 år, se ovan sid. 154 not. 10.

¹⁹ Rå. A. Nedre Borgrättens bouppt. 1762 den 11 febr.

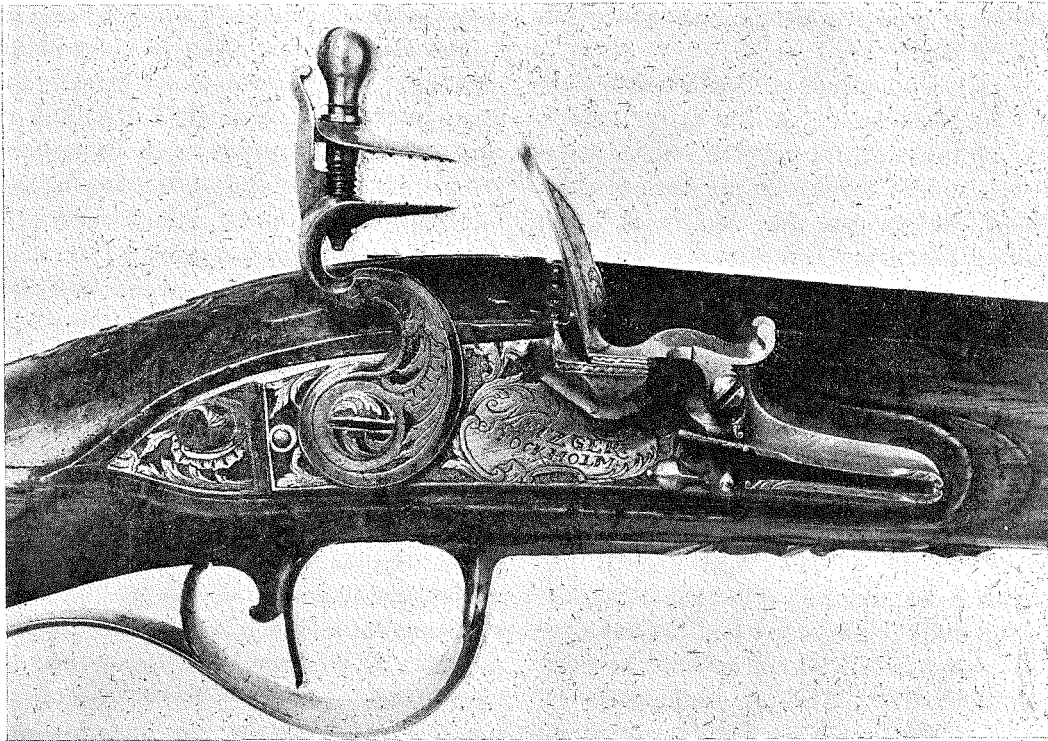

FIG. 8. BÖSSLÅS, SIGNERAT METZGER, STOCKHOLM. ÄGARE MAJOR TH. JAKOBSSON, STOCKHOLM.

pare suttit inne med, framgår tydligt av vissa anteckningar i Samuel Schröderstiernas dagbok för år 1756.²⁰

»Pistolsmeden Grek anmälte sig, upvisandes en Bössa, som han nyligen förfärdigadt med graverat arbete en bas relief och ornamenter af guld incrusteradt. Han androg sig såsom den ende här i Riket som gör dylikt arbete, åstundade af regeringen någon upmuntran, så mycket mera som han berättade sig wara i ett utblåttadt tilstånd och behöfwa understöd.

Han tilträddes at härom göra ansök-

ning hos Rikens Ständer; han fördes til Landtmarschalken grefwe Axel Fersen, samt recommenderades til sådan upmuntran, som han tycktes förtiena.

Imidlertid och som han förstår at göra fina Saxar, så tilstyrktes han at förfärdiga sådane med guld incrusterade, hvilka tyckes skulle winna en mera courant afsättning än de kostbare gewären; kunnandes dock gewärsarbetet idkas, då någon beställning deraf göres; Men han fants ej hugad för Sax arbetet, af fruktan, at det skulle skämma hans credit och anseende såsom Pistol Smed; Hvilken tanke tycktes wara illa grundad, så mycket mera som desse 2:ne arbeten hafwa mycken gemenskap, och nästan hwär en Pi-

²⁰ Kungl. Bibl. Handskriftsavdelningen. Teknologi X: 283: I. S. Schröders dagbok 1753—56 vol. I sid. 137. Sept. 1756.

stolsmed gör el:r åtminstone kan göra fina Saxar.»

Greckes påstående att han var den enda i riket, som kunde utföra dylikt arbete, får ej tagas alltför mycket efter bokstaven. Dylika formuleringar voro synnerligen vanliga hos alla dem, som sökte anslag hos manufakturkontoret eller hos regeringen, och voro snarare mera till för att väcka de ledandes intresse vid utdelandet av de ymnigt flödande lärlingspremierna. Av Grecke signerade lås och beslag finnes emellertid ett flertal bevarade, vilka måste räknas till de förstklassigaste proven på denna konstart. Huru länge Grecke varit verksam i Stockholm har jag ej lyckats få uppgift på. Någon bouppteckning efter honom finnes ej och möjligt är ju, att han lämnat landet. I varje fall är han emellertid kvar här ännu 1762. Av överensstämmelser i ornamentiken att döma har han dock utfört arbeten även för andra bössmeder.

Förutom rikt inlagda och dekorerade arbeten av David Bars, den dominerande personligheten bland Stockholmsmästarna vid denna tid, finnes även arbeten av en annan bössmed, som säkerligen själv kunnat utföra desamma, nämligen besiktningsrustmästaren vid Kungl. Arsenalen Adam Anthon Gerhard.²¹ Denne var gift med en dotter till David Bars och hade tidigare varit gesäll hos B., vilket ju lämnar en förklaring till hans kunskaper på detta område.

Inventarieförteckningen över verkstaden upptager bl. a. »2 st. Dosor med punslar — 4:16; 60 st. grafsticklar ock små

²¹ Bouppteckning i Rådhusarkivet år 1749: I: 478. Enligt denna avled Gerhard den 18 april 1749.

meislar tillsammans — 6:—; 5 st. små gl. Oljestenar — 2:—», vilket ju tyder på att arbeten av ifrågavarande art utförts där. Bouppteckningen innehåller dessutom en uppgift, som är synnerligen intressant, därför att det är den enda gången, som en dylik finnes bland alla Stockholmsmästarnes bouppteckningar. Där står: »1 st. Dessen bok till diverse modeller utij Pistohlmakare Känsten oplagd år 1730 — 6:—.»

Till sist må nämnas de båda bössmederna Moritz Friedrich och Jacob Nusbaum,²² far och son, av vilka väl den sistnämnde är den ryktbaraste. Av honom signerade arbeten finnes ett flertal bevarade. Ett litet mästestycke i sitt slag är här avbildade elddon, som på alla sidor är översållat med den rikaste rokokooramentik. Såväl Jacob Nusbaums, död 21 febr. 1802,²³ som Reichards (se ovan sid. 154) verksamhetstider infalla dock under senare delen av 1700-talet, d. v. s. då konstarten redan brett ut sig till vidsträcktare kretsar inom järnmanufakturen. Graverade bösslås ha även signerats av medlemmar av familjen Metzger. Dessa representera emellertid en något avvikande och enklare ornamentstyp.

Det framgår alltså tydligt att flera av de berömda Stockholmsbössmederna själva kunnat utföra den finare dekoreringen av lås och beslag. Föregångsmännen ha varit Bars, Gerhard och Grecke, varjämte även en utanför skräet stående konstnär, gravören J. L. Weiss med största säkerhet kan räknas till läromästarna.

²² Om Nusbaum se: K. Livrustkammaren. Märkligare Nytt. Utgivare Rudolf Cederström, 1915. H. 1. sid. 7.

²³ Rå. A. Bouppteckn. 1802: I: 532.

VALSGÄRDE GRAVBACKE.

ETT NYUPPTÄCKT BÅTGRAVFÄLT I GAMLA UPPSALA SOCKEN.

AV

SUNE LINDQVIST.

Den välbekanta seden att begrava i båt eller skepp var framför allt vanlig i Norge under vikingatiden. Från stora högar vid Gokstad, Oseberg, Rolvsøy (Tune) m. fl. platser kring Oslofjorden eller på Karmøy i Stavangertrakten känner man stora skepp. Talrikare äro emellertid de fall, då den döde blivit lagd i en båt av inemot 10 meters längd. Haakon Shetelig gav i första bandet av det stora Osebergverket en bekväm översikt av detta märkliga fyndbestånd, som dock alltjämt ökas genom nya undersökningar¹.

Liknande båtgravar äro även iakttagna på Island och ön Man².

Från Danmark äro inga gravar av denna art kända, från Hedeby vid Slesvig endast en variantform: med båten ställd ovan-

för en under den ursprungliga markytan nedsänkt gravkammare³. I motsats härtill synas alla de förut åsyftade båtgravarna vara arrangerade så, att liket placerats i båten eller inom en däröver uppförd gravkammare; båten är antingen ställd på den ursprungliga markytan, eller i en grävd ränna, men den synes alltid ha blivit övertäckt av en tydlig hög.

Av de svenska landskapen har hittills endast Uppland givit exempel på båtgravar med obrända lik från samma epok, d. v. s. tiden efter år 800. Hit höra nämligen, förutom några mer oklara anläggningar på Björkönen (stadsvallen), så gott som alla båtgravar vid Tuna i Alsike (ett tiotal) och fem av de tolv båtgravarna vid Vendels kyrkogård.

Sverige har dessutom de enda exemplen, som hittills äro kända, på liknande gravläggningar från folkvandringstiden: sju inom Vendels och troligen två inom Al-

¹ Osebergfundet, utg. av den norske stat, I, Kria 1917. S. Grieg, Gravpladsene i Lille Guld-kronen og paa Berg, Oldtiden X, 1923. H. Shetelig, Holmedalsfunnet, en båtgrav i Sunnfjord (i Johs. Bøe, Det femte nord. arkeolog-möte), Bergens museums Årbok 1928.

² D. Bruun og F. Jónsson, Dalvik-fundet, Aarb. f. nord. oldkyndighed og hist., 1910. The Manx Museum annual report 23 (Douglas 1928).

³ Fr. Knorr, Bootkammergrab südlich der Oldenburg bei Schleswig, Mitteil. des Anthrop. Vereins in Schleswig-Holstein, 19 Heft.

sikes nyssnämnda båtgravfält, en eller två vid Ulltuna samt förmodligen en vid Lackalänga nära Lund⁴.

Lackalängagraven beskrives som en låg, men vidsträckt hög. Den år 1855 skattade båtgraven vid Ulltuna var en föga ansevärd hög; fartyget var »till en del nedgrävt omkring 8 fot under sandåsens yta samt betäckt med stenar, varefter högen blivit uppkastad däröver.»

Högar synas däremot ej ha utmärkt båtgravarna i Vendel och Alsike. I Vendel voro båtarna nedsänkta omkr. 1,5—2 m. djupt; beträffande den först anträffade meddelas, att man på ytan endast kunde skönja »en svag sänkning i marken över hela graven. Förhållandet var sålunda här alldeles detsamma, som med flertalet gravar med obränt lik på Björkö, blott med den skillnad, att sänkningens längd här angav en betydligt större grav än de på Björkö vanliga.» Sänkningen torde ha uppkommit, när det flata bjälklaget över båten murknat och följaktligen utrymmet mellan detta och båtbottnen fylldes av ovanifrån nedstörtande material. Dessförinnan får båtgraven antagas ha varit helt dold under en slät markyta. Även övriga båtgravar vid Vendels kyrka kännetecknades av svaga sänkor i markytan, men överblicken hindrades av en kort förut verkställd jordpåfyllning.

I Tuna voro förhållandena än mer förvirrade genom lertäkt, väganläggning m. m. Hur ett uppländskt båtgravfält

⁴ Hj. Stolpe, Tuna-fyndet, Ymer 1895. — Hj. Stolpe och T. J. Arne, Graffältet vid Vendel (Sthlm 1912). — B. E. & H. Hildebrand, Teckningar från Statens hist. museum, h. 1, Sthlm 1873 (Ulltuna). — O. Montelius, Om högsättning i skepp, Svenska fornm. fören:s tidskrift, bd 6 (Lackalänga: sid. 156).

skulle te sig, om det skonats från senare tiders skadegörelse, därom kunde vi följaktligen icke bilda oss någon klar uppfattning.

Under sådana förhållanden måste det betraktas som ett synnerligen glädjande tillskott till vårt arkeologiska urkundsmaterial, att nyligen två förut obeaktade, för återkan ganska väl skonade båtgravfält blivit upptäckta inom Uppland, och därtill i så förnämligt grannskap som endast 3—3,5 km norr om Uppsala högar.

Dessa båtgravfält äro belägna på östra stranden av Fyrisån, det ena vid Ensta, det andra vid Valsgårde. De upptäcktes på följande sätt.

Sommaren 1926, då arkeologiska undersökningar bedrevos av amanuensen K. A. Gustawsson och mig i Gamla Uppsala kyrka, bådo oss direktör Petrus Hübinette, Uppsala, och häradsdomaren E. E. Eriksson, Fullerö, att följa med till några egendomliga fornlämningar, som den sistnämnde iakttagit i socknen. Färden gällde först Valsgårde, vars manbyggnad på norra och södra sidan omges av två gruskullar. Den norra av dessa har en egendomlig avplaning på sitt krön, vilket måhända ej helt kan förklaras genom den bebyggelse, som veterligen funnits här under en tidigare del av 1800-talet, den södra åter har, utom gravhögar av vanliga former, en rad djupa, långsmala sänkor, som på ett egendomligt sätt sönderdelar åsytan. Det var särskilt dessa sänkor, som eggade till tolkningsförsök. De läto sig icke betecknas som naturliga bildningar, som gamla vägspår, som minnen av gammaldags planlös grustäkt eller som förfallna potatisgröpar. Då alla dylika mer »profana» förklaringsförsök be-

funnits otillfredsställande, måste till slut, om än med största reservation, ett positivt förslag framställas: att sänkorna markerade insjunkna båtgravar. Denna gissning föreföll oss emellertid ganska osäker och syntes än mer djärv då vi på endast 500 meters avstånd iakttog en andra, mindre grupp liknande sänkor vid Ensta by, oaktat även dessa voro anslutna till gravhögar av vanlig form.

Förhållandena medgävo inga grävningar. Hübinettes livliga fornminnesintresse förde honom emellertid upprepade gånger tillbaka till platsen. Till slut lämnade honom jordägaren en uppgift, som på en gång ställde vår tydning i en vida gynnsammare dager: ett av de dessbättre mindre omfattande grustag, som öppnats vid kullens kanter, hade skurit bort ena ändan av en bland de egenomliga sänkorna. Härvid hade en träns av järn hittats, liggande i munnen på ett hästkranium. Tränsen, som av Hübinette inlämnades till riksantikvarien år 1927, tillhörde en under vikingatiden förekommande typ (S. H. M. nr 18363).

Utgrävningen av en båtgrav, där man kan väntas finna flera hundra nitar, som var och en måste till läget noggrant bestämmas, hör till sådana i vårt land sällsynta företag, som man ej igångsätter första lediga dag. Det kom att dröja till maj 1928, innan den av riksantikvarien anbefallda första arkeologiska grävningen i Valsgårdebacken företogs och därmed områdets karaktär av båtgravfält definitivt fastställdes. Det var en stor fördel, att arbetet nu kunde igångsättas som ett led i de fältarbeten, som ingå i den arkeologiska undervisningen vid Uppsala universitet. I medeltal del-

togo dagligen 13 studenter i utgrävningen eller den jämsides påbörjade kartläggningen av fältet, och det tog likväl 11 dagar, innan den första båtgraven blivit genomsökt. I september 1928 undersöktes på samma sätt en andra båtgrav. Den krävde 13 dagar med i medeltal 10 studenter som deltagare. Under våren 1929 begyntes på samma sätt utgrävningen av en tredje båtgrav och fullbordades undersökningen av en fjärde samt av några angränsande brandgravar. Hösten 1929 fullbordades undersökningen av båtgrav 3 och begyntes undersökningen av nr 5, varjämte ytterligare några brandgravar utgrävdes och kartlägningsarbetet fortsattes.

Efter det omständliga fältarbetet följer ett lika tidsödande arbete i universitetets museum för nordiska fornsaker, där det gäller att utnyttja iakttagelserna i fältet.

Det har visat sig, att förhållandena i Valsgårde medgiva en mycket noggrannare uppmätning av båtarna, än som tidigare kunnat ske i gravar, där trävirket varit helt förmultnat. Så vitt möjligt varje nits läge i höjd- och sidled antecknas noga, och varje nit förses med särskilt nummer. För att undgå förväxlingar äro vi numera utrustade med på förhand stämplade nummerlappar av koppar, som omedelbart fastgöras vid de upptagna nitarna.

Hittills känner man väl inom hela Östersjöområdet endast två någorlunda väl bevarade större träbåtar från förhistorisk tid — den ena av de två är den, som Engelhardt anträffade i Nydam mose i Sydjylland, och den andra härstammar från Baumgarth strax söder

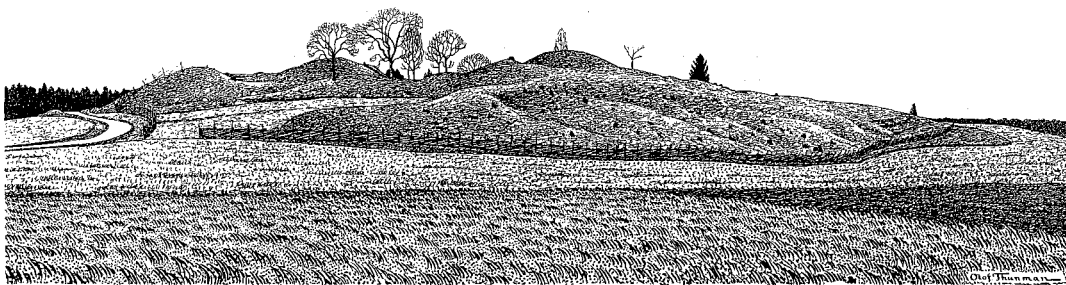

FIG. 1. GRAVFÄLTET VID VALSGÄRDE, GAMLA UPSALA SN, FRÅN SYDOST. TUSCHTECKNING AV OLOF TUNMAN.

om Elbing i Ostpreussen⁵. Endast från en av Alsikegravarna föreliggande tillfredsställande (ännu opublicerade) tvärprofiler av en båt. Det mödosamma mätbordsarbetet med Valsgårdebåtarnas rester torde under sådana förhållanden vara väl motiverat. Arbetet utföres av olika deltagare i utgrävningen under tillämpning i möjligaste mån av all den erfarenhet om vikingatidens båtbyggnadskonst, som redan vunnits och i goda publikationer bekantgjorts av norska forskare, vilka ju ha åtskilligt bevarat trämaterial till sitt förfogande. Givetvis måste dock våra rekonstruktioner underkastas en sakkunnig båtkonstruktörs granskning. Vi tro emellertid, att den lämpligaste tidpunkten för tillkallandet av sådan hjälp först är inne, när ett större båtmaterial genom fortsatta fältarbeten hunnit framskaffas och den museala bearbetningen verkstälts av grävningsdeltagarna själva så gott sig göra låter.

Redan i detta preliminära skick synas dock våra båtreakonstruktioner vara värda publicering. Början göres nu med grav 1, som skildras av fil. stud. Allan

⁵ C. Engelhardt, Nydam mosefund, Kbhvn 1865. — H. Conwentz [och W. La Baume], Das Wikingerboot von Baumgarth, Blätter für deutsche Vorgeschichte (Danzig) 1924.

Fridell i Fornvännen, och grav 2, som i en här omedelbart efterföljande uppsats skildras av fil. stud. Magnus Dyfverman.

Dessförinnan torde en kortfattad beskrivning av själva fyndplatsens allmänna utseende vara befogad.

Några av konstnären Olof Thunman tecknade bilder ge en god föreställning om, hur fyndplatsen ser ut och hur monumentalt den reser sig, synlig vida omkring, över omgivande odlingsmarker. Mest imponerande är nog anblicken från sydost, fig. 1. I bildens vänstra kant ses vägen från Ensta; den gör en skarp sväng åt vänster, när den når kullens fot. I äldre tid fanns icke denna kurva; vägen fortsatte i stället rakt fram över kullen, kantad av ännu kvarstående, delvis en allé bildande lövträd. Dessa på bilden synliga träd markera en över kullen i hela dess längd löpande sänka, som vägen följt, mellan tvenne åt norr divergerande åsryggar. Den högra, östligare av ryggarna krönes i bildfältets mitt av en vid, men ganska låg gravhög, fältets största. Dess toppyta bildar hela komplexets högsta punkt. Snett till vänster, närmare åskådaren, ses några smärre högar eller höglignande bildningar på sydvästligaste delen av samma åsrygg —

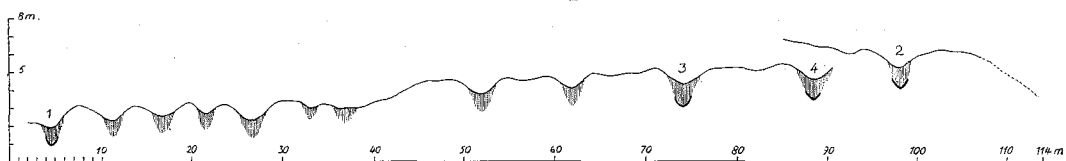

FIG. 2, 3. GRAVFÄLTET VID VALSGÄRDE, GAMLA UPSALA SN, FRÅN VÄSTER. TUSCHTECKNING AV OLOF TUNMAN. PROFIL UTVISANDE DEN SANNOLIKA PLATSEN FÖR 12 BÅTGRAVAR.

till de fornlämningar, som den bär på andra sidan största högen, vid det torra trädet, återkommer jag nedan. Nu vända vi i stället blicken till den västligare av de två långsträckta åsryggarna. Närmast vänster om alléträden se vi dess krön med några smärre, för ögat nästan sammansmältande högtoppar samt längst ned mot vägen en ståtlig hög, uppför vars brant en gärdesgård klättrar. Västra sidan av denna hög är skadad genom grustäkt. Man kan i schaktkanten iakttaga, att högen åstadkommits genom en förhållandevis obetydlig (i mitten kanske 1 m. mäktig) lerpåfyllning över en naturlig åsrundning. Den bildar icke desto mindre platsens näst största gravhög.

Fig. 2 visar gravfältet från väster. I ömse ändar finnas grustag, till höger det redan omtalade södra, till vänster det nordvästra. När teckningen utfördes, pågick invid det senare utgrävningen av grav 1, vari betslet hittats. Denna gravs yttre del framträder fördenskull mycket

tydligt som en djup, halvrund urtagning i slänten längs till vänster. Åskrönet bakom grustaget har sågtandad kontur. Den yttersta, av gärdesgårdens sista del markerade sågtanden formas av vallen på nordsidan om den nordligaste båtgraven (grav 1), som har en i det närmaste rent ostvästlig sträckning. Nästa sågtand, som gärdesgården går tvärs över, är vallen mellan grav 1 och en andra båtgrav; tredje sågtanden motsvarar vallen mellan andra och tredje båtgravsänkan. I tät följd med de nu nämnda, men mer horisontellt och därför ej framträdande från den valda utsiktspunkten ligga ytterligare några liknande gravar. I bildfältets mitt se vi mellan åskrönet och gärdesgården tre av starka skuggningar markerade sänkor med längdriktning ungefär rätt mot tecknaren och under den högsta trädgruppen den längsta av alla båtgravarna (grav 3), i stark sluttning snett nedåt höger. Ytterligare en dylik, grav 4, antydes av en mörk linje under

FIG. 4. GRAVFÄLTET VID VALSGÄRDE, GAMLA UPSALA SN, FRÅN NORR. EFTER TUSCHTECKNING AV OLOF TUNMAN.

de två översta stolpparen i gårdesgården på åskrönets högra del. Den sänka slutligen, som själva åskonturen bildar mellan det andra och tredje störpåret, betecknar på en gång avgränsningen inåt av den näst största gravhögen och läget av den andra undersökta båtgraven. Tecknaren har sålunda från en punkt förmått framhäva åtminstone nio långsmala sänkor, som var och en döljer en forntida gravläggning. — En blick på den noggrant uppmätta profilen fig. 3, vars huvuddel följer en rät linje från åspetsen vid grav 1 och ut i västra kanten av södra grustaget, ådagalägger, att gravantalet i själva verket är ännu större. Vi torde ha att räkna med tolv långsmala gravsänkor längs den på fig. 2 synliga västslutningen av Valsgårdebacken. De allra flesta av dem innesluta efter all sannolikhet rester av båtar i likhet med de fyra redan undersökta. Men då två av fjorton motsvarande rännor vid Vendels kyrka befunnos vara långsträckta gravkammare utan båtar, kan detsamma tänkas gälla om några särskilt korta bland de här i frågavarande.

Med förflyttningen mellan utsiktspunkterna för fig. 1 (i SE) och fig. 2 (i W) ha vi gått drygt ett tredjedels varv runt gravbacken. Vi fortsätta den kringgående rörelsen ytterligare ett kvarts varv för att betrakta backen från N: fig. 4. Bilden är tecknad från närmaste delen av platån på åskullen norr om gården, vars manbyggnad i själva verket skymmer en del av synfältet, men av tecknaren utelämnats på samma sätt, som han eljest bortsett från enstaka skymmande träd och skämmande kraftledningsstolpar.

Under Gamla Uppsala kyrkas över horisonten uppstickande tak ses det tredje och sista av de grustag, som inkräktat på gravbacken. Till höger därom ha vi på åskullens nordvästligaste parti grav 1 och bredvidliggande båtgravar, som redan omtalats. Till vänster om alléträden återfinna vi högst upp på östra höjdrygen den likaledes nämnda största högen, vars karaktär av platåhög nu tydligt framträder från vår högt liggande utsiktspunkt. Framför högen skymta två jämsides liggande sänkor, av vilka den bortre bär ett torrt träd. Dessa sänkor

tillhöra krönen av avlånga högar, som övertäcka var sin båtgrav. Då den nordligare just bildat den femte båtgrav, vars utgrävning igångsatts, veta vi redan, att också härvarande båtar blivit sänkta i djupa rännor. Skillnaden mellan dessa och de förut omtalade båtgravarna består sålunda däri, att man tillfört åtskilligt med sten och grus från annat håll för att åstadkomma en tämligen ansenlig hög, medan man eljest synes ha nöjt sig med att täcka bjälklagen över båtarna med allenast det material, som uppskotats vid rännornas grävande.

Troligen var den hög, som undersöktes vid Ulltuna år 1855, av samma slag som de två båtgravarna på Valsgårdebackens östra krön. Strax väster om grav 5, på slutningen mot allén, tro vi oss ha ännu en dylik hög, vars yta dock deformerats, och ännu längre ned möjligen en båtgrav av den vanliga typen, vilken dock, om bestämningen är riktig, delvis utplånats av den forna vägen mellan alléträden.

Beträffande gravbackens utseende i övrigt är icke mycket att tillägga, innan den detaljerade kartläggningen fullbordats och nya utgrävningar verkställes. Blott det bör sägas, att flera smärre, praktiskt taget runda insänkningar finnas på platser, där man tydligen grävt sig ned till avsevärt djup. De två gropar av detta slag, som redan undersökts, sakna varje spår av begravningar. Var och en av de fyra fullständigt undersökta båtgravarna har utplånat en eller flera tidigare befintliga, oansenliga brandgravar. Sådana tyckas en gång ha täckt hela den västra höjdryggens slutning

mot ån, eftersom flera dylika ännu kvarligga såväl ovanför som nedanför den sydligare delen av båtgravraden. De lägst liggande (varibland fyra redan undersökta nedanför grav 3 och 4) äro så otydliga, att de ej kunnat utmärkas å Thunmans teckning.

Båtgravarna 1—4 tillhöra allesammans vikingatiden. Ingen av dem kan i fråga om gravgåvornas rikedom fullt ut tävla med den rikaste av Vendelfältets sju båt- eller kammargravar från samma epok, men åtminstone en, grav 3, kommer den ganska nära. Å andra sidan har ingen av våra gravar blivit plundrad i äldre tid; alla äro de alltså avsevärt fyndrikare än vilken som helst av de sex återstående vikingatidsgravarna i Vendel.

Med hänsyn till konserveringsförhållandena torde Valsgårdebacken vara fullt jämförlig med den i Vendel beträffande järn och brons, men sämre i fråga om ben. Helt andra möjligheter lovar däremot Enstafältet, ty här äro båtarna sannolikt nedsatta i lera och gravarnas yta, trots avsevärda utdikningsförsök, delvis täckt av en ganska utpräglad sumpvegetation. Det återstår att genom nya undersökningar utröna, vad dessa sänkor kunna gömma och om vi, vare sig här eller på den östra delen av Valsgårdebacken, äga gravar, som anlagts redan under folkvandringstiden. Endast i så fall kunna nämligen de nyupptäckta båtgravfälten tänkas innehålla fynd, som i konstnärligt och historiskt värde nå till närmelsevis upp mot de märkliga arbeten, som gjort namnen Vendel och Ulltuna så välbekanta i den arkeologiska litteraturen.

BÅTGRAVEN Nr 2 VID VALSGÄRDE, GAMLA UPPSALA.

AV

MAGNUS DYFVERMAN.

Över fynden i grav 2 på det av Sune Lindqvist beskrivna gravfältet vid Valsgärde gård i Gamla Uppsala socken framlägges här en kort redogörelse.

Ovanför den gravkulle, som i söder avslutar den västra av åspartiets båda höjdyggar, var denna grav synlig såsom en i riktning NO-SV gående sänka. Dennas form framgår av nivåkurvorna, fig. 1 — de heldragna linjerna — och profillinjen, fig. 4, nederst, tagen längs båtens köl se nedan! Sänkans sydvästra ända var avbruten av en grustagskant, där nedrasad jord visade, att graven var skadad. Dess bättre befanns likväl ingen större skada vara skedd å själva båten, vars förstäv senare tydligt framträdde i plan och profil. En jämförelse med aktern visar, att fören knappast kan ha sträckt sig mer än cirka en halv meter utanför grustagskanten. I det borttagna partiet kunna — såsom i Vendel och Valsgärde 1 — boskap, husgeråd m. m. ha varit begravna. Emellertid saknas ännu uppgifter om eventuella fynd vid grustäkt på denna plats. Alla vid undersökningen gjorda fynd falla inom båten med undantag för spridda kol och brända ben, även kam-

fragment, i fyllningen över båtens nordöstra hälft 25—50 cm. under markytan. Tätast ha de anträffats vid de streckade partierna å fig. 11. De äro tydligen rester av en eller två förstörda brandgravar.

Undersökningen började med avvägning av markytan. Den uppdelades i rutor med 40 cm:s sida. Mellan punkterna inlades nivåkurvor för var decimeters höjdskillnad, fig. 1. Rutnätet utlades från en i gravens ungefärliga mittlinje lagd bas.

Grävningen började vid grustagskanten, där man från en avsats bekvämt kunde gräva inåt båten. Något senare upptogs ett schakt i gravens andra ända för att möjliggöra arbete på två lag. Gravfyllningen bestod mest av grusblandad jord och stenar upp till en storlek av omkring dubbel mansbörda. Vid sydöstra kanten befann sig ett snett nedåt båtens mittlinje gående lerlager. Fyndlagret, vars fyllning borttogs i terrasser eller snedprofil, hade i mitten ett djup av 77—130 cm. under markytan och en mäktighet av 64 cm., en längd av 898 cm. och en största bredd av 194 cm. Antalet fyndnummer äro enligt katalogen 837. Varje fö-

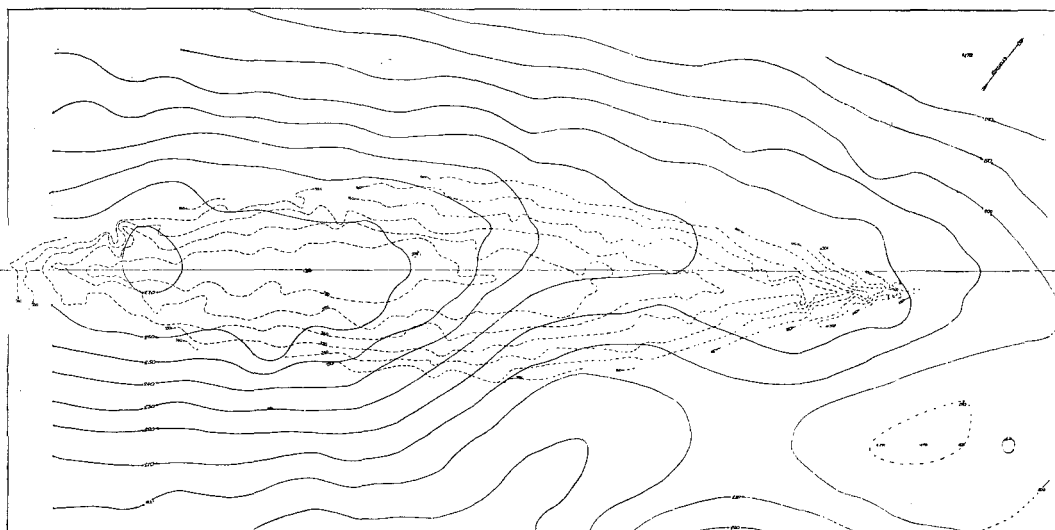

FIG. 1. VALSGÄRDE, GRAV 2. NIVÅKURVOR MED 1 DM: S HÖJDSKILLNAD FÖR MARKYTAN (HELDRAGNA LINJER) OCH FÖR NITARNAS FYNDSKIKT (FINPRICKADE LINJER). I MITTEN BASLINJEN. SKALA NÄRA $\frac{1}{70}$ MARKKURVOR AV A. FRIDELL.

remål frilades snarast efter påträffandet, inmättes i plan från baslinjen, avvägdes, katalogiserades, upptogs och paketerades. Större föremål inmättes med flera punkter och avtecknades, varför fotografering in situ endast i ett par fall ansågs nödvändig.

På fyndplanen, fig. 3, märkes framförallt den stora mängd klinknaglar eller båtnitar, som äro spridda i mot ändarna sammanlöpande rader. De ha tydligen tillhört en båt. Av längdprofilerna, fig. 4, synas raderna även i höjd vara tydligt skilda från varandra; i tvärprofilerna bilda de regelbundna bågar. Utom nitarna höra till båten en hel mängd spikar, några relingsbeslag, en ring m. m. Av de i båten lagda sakernas fyndnummer upptagas de flesta av stift, nubbe, järnbleck m. m. till skrin och seldon.

Fig. 2—4 uppta endast de fynd, som antagas tillhöra själva båten. Alla ni-

tar, som kunna antagas ingå i klinksömmarna, äro sammanbundna med linjer. De flesta nitarna ha plan bricka och mittskepps vanligen en längd av 3—4 cm., fig. 24, räknat från toppen på huvudet till kanten på brickan, ett avstånd, som får anses motsvara tjockleken på det av niten sammanhållna träet. Varje plank skulle alltså haft en tjocklek av 1,5—2 cm., och kanske något mer, då en viss avfasning på de i vinkel ställda borden måste beräknas. Ut mot stävarna ha plankorna förtunnats inemot en cm. vid de sista nitarna.

Utom dessa vanliga nitar finnas en hel del av andra typer. En typ är mycket kort, fig. 25, motsvarande en trätjocklek av 1,5—2 cm. Dessa ha tydligen tjänstgjort vid de skarvar, som nödvändigtvis måste ha avbrutit de över 9 m. långa borden. En hop andra nitar, fig. 13, äro 4—5 cm. långa och träffas parvis längs

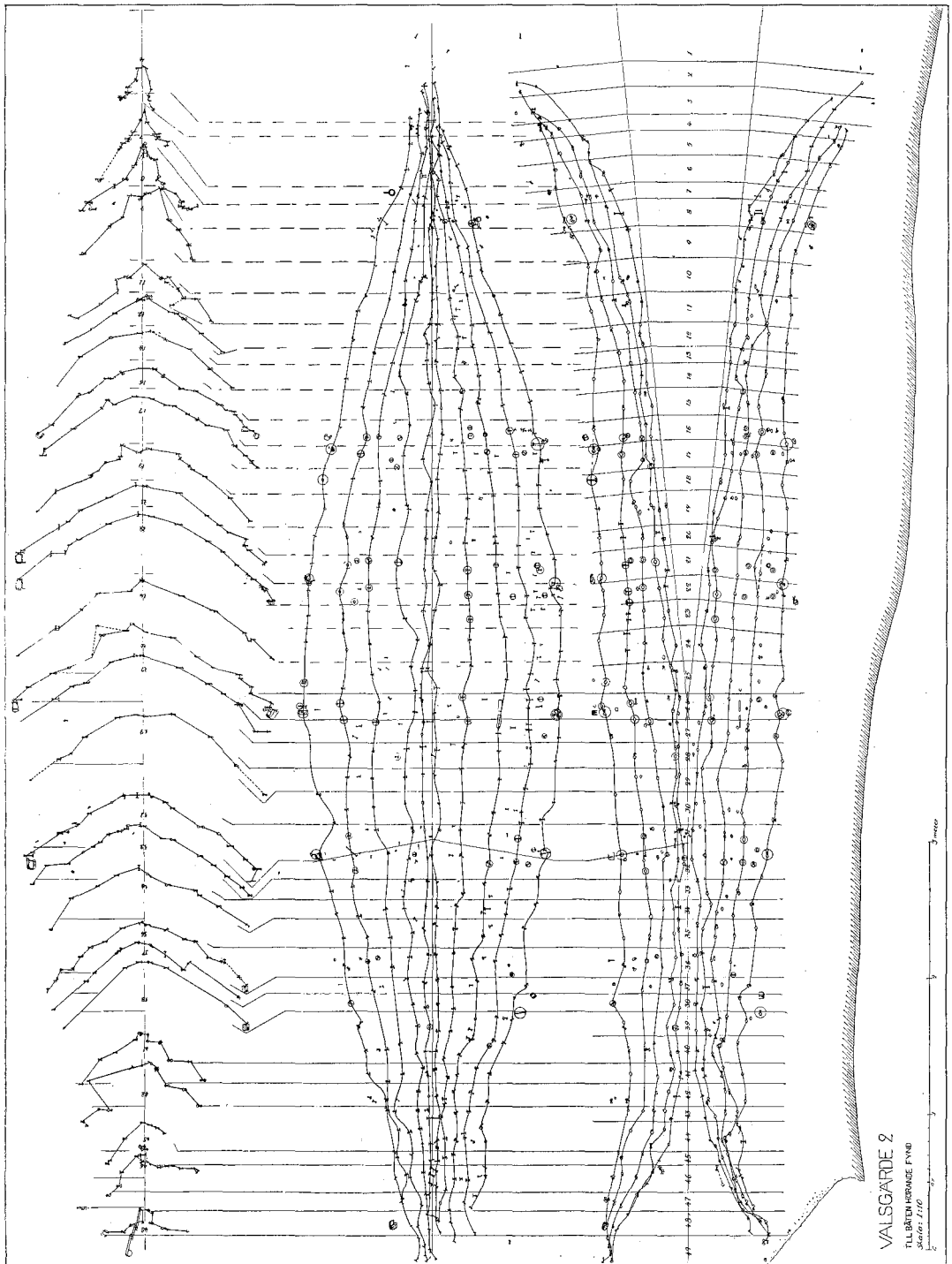

FIG. 2—4, VALSGARDE, GRAV 2. PLAN, FIG. 3, OCH SEKTIONER AV DE TILL BÅTEN HÖRANDE FYNDEN. LÄNGST NED SNITT AV MARK-
YTAN (RÄTT UPP OCH NED). SKALA NÄRA 1/80.

mittlinjen. Det är tydligt, att de rader dessa bilda utmärka köl och ej bottenplanka, då ju avståndet dem emellan i medeltal endast är 8 cm. En bottenplanka måste för att vara stadig ha varit bredare.¹ Nitarna ha nästan alltid sina huvuden vända från kölen. Att enstaka nitar i de nedre klinksömmarna på grund av trängre utrymme innanför kölen kunna ha klinkats utvändigt (och alltså fått huvudet inåt), stämmer väl med erfarenheten från norska båtar.² Att åter nitar med inåtvända huvuden även iakttages här och var, där båten varit bredare, får väl antas bero av förskjutningar, som de i rekonstruktion nästan lodräta nitarna lätt utsatts för genom jordens tryck vid träets förmultning. Då kölnitarnas längd, som sagt, är 4—5 cm. och bordtjockleken 1,5—2 cm. måste den kant på kölen, varvid nedersta bordet varit fäst, haft en tjocklek av 2,5—3 cm. Vid övergången mellan köl och stäv finnas ett par grupper på 3—4 större nitar av 5—7,5 cm:s längd, vilka uppenbarligen tillhört de här nödvändiga skarvarna. Jfr båtrekonstruktionen fig. 5—10.

Alla hittills beskrivna nitar ha plan bricka. Återstår en grupp i viss mån ankarformiga och därför av oss såsom »ankarnitar» betecknade nitar med plattans spetsar inåtböjda och med trärester, vars fibrer löpa vinkelrätt mot plattans längre diagonal i motsats mot de föregående, där träfibrerna — ehuru med undantag — gå parallella med densamma, fig. 26—30. Ankarnitarna ha för tydlighetens skull på fig. 3—4, markerats med

omskrivna cirklar, i diameter motsvarande nitens ungefärliga längd. Här har alltså brickan gripit om någon avrundad ribba eller klots. Längden växlar mellan 3 och 10 cm. De längsta, 6—10 cm. långa, fig. 29—30, träffas utefter relingen på cirka 1 meters inbördes avstånd, symmetriskt anbragta i förhållande till kölen, enstaka eller parvis. Vid nästan varje sådan nit eller nitgrupp ligger ett U-böjt bandformigt beslag, »relingsbeslag», fig. 31—34, jämte en eller annan kortare nit med plan bricka. Med kännedom om att järnålderns båtar i allmänhet hade spanten belägna ungefär 1 m från varandra, och med iakttagande av att övriga ankarnitar ligga grupperade parvis omkring linjer dragna tvärs över båten från den ena stora niten till den andra, kan man tryggt påstå, att spant ha varit belägna här. De parvis uppträdande ankarnitarna äro kortare än de vid relingen, endast 3—6 cm långa. En del låta sig inrangeras i de ordinarie nitraderna och ha en längd av 4—6 cm, fig. 27—28. De ha då gått genom de två borden samt ytterligare genom en på insidan lagd eller ur bordträet utspard klots. Resten, fig. 26, äro parvis anbragta mitt på borden och ha då naturligtvis fasthållit pålagda klotsar. Ibland uppträda vanliga nitar på de platser, där annars ankarnitar skulle ha setat, vilket endast behöver betyda, att ifrågavarande klots ej varit avrundad utan haft plan översida. I likhet med motsvarande klotsar på skeppen från Nydam, Tune, Gokstad, Oseberg m. fl. ha de här konstaterade naturligtvis varit angöringspunkter för de vidjor, som utgjorde det normala förbandet mellan spant och bord. Endast vid

¹ Jfr. C. Engelhardt, Nydam mosefund, Kbhvn 1865.

² Jfr. Osebergfundet del I s. 292.

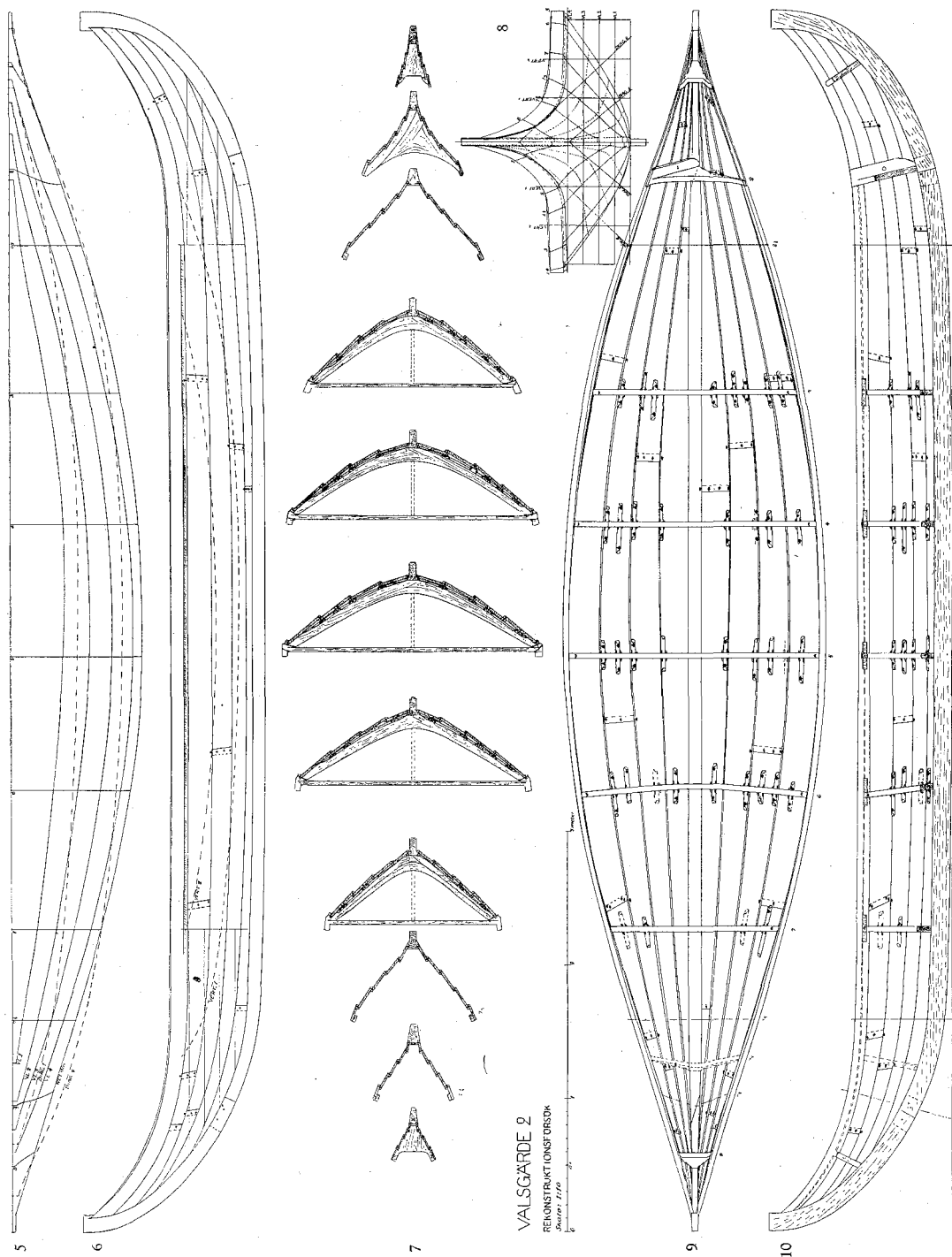

FIG. 5—10. VALSGARDE, GRAV 2. REKONSTRUKTION AV BÅTEN. LÅNGD 9,13 M. STÖRSTA BREDD 1,965 M. DJUP (UTOM KÖLEN) VID MITTEN 0,615 M. 5: VATTENLINJER OCH DIAGONALSNIITT GENOM MITTEN AV SÖMMAENA (GN. NÅTEN) ; 6: BÅTEN UTIFRÅN MED VERTIKALSNIITT (STRECKADE) ; 7: TVÅRPROFILER; 8: TVÅRPROFILINJER OCH SKÅRNINGSLINJER; T. V. AKTJERN, T. H. FÖREN; 9: BÅTEN SEDD UPPIFRÅN MED SITTEBRÄDORNA BORTTAGNA; 10: LÅNGDSNIITT. REKONSTRUKTIONEN ÄR EJ STRÄNGT TEKNISK SÅTTLVIDA SOM VATTENLINJER OCH SNITT 5, (6), 8, 9 OCH 10. DE 8 SÄKRA SPANTEN HA NUMMERATS FRÅN AKTJERN OCH FÖREN SAKA 1—10.

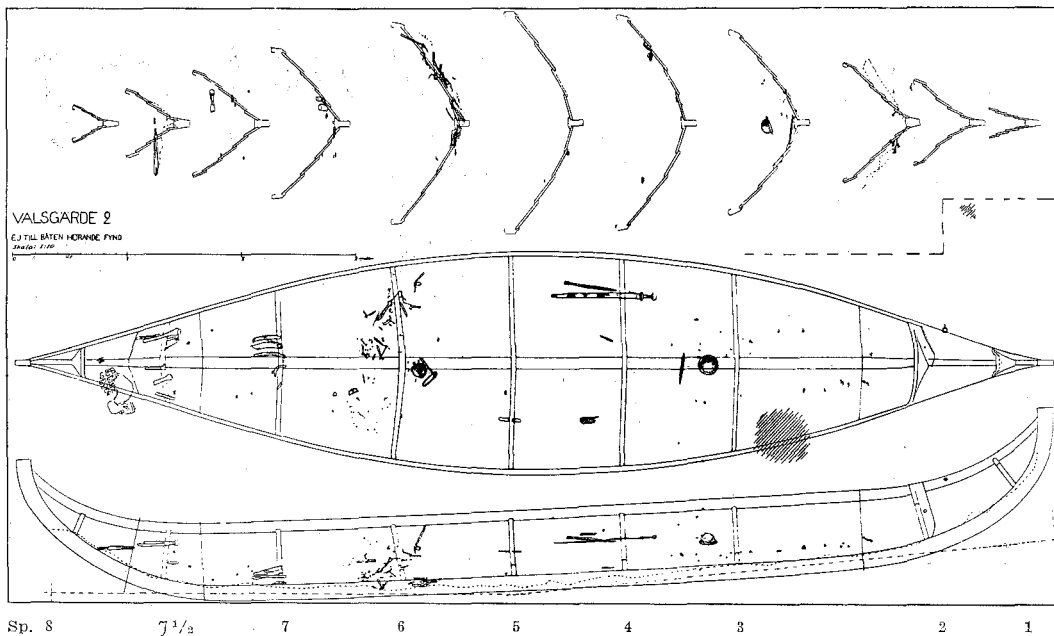

FIG. 11. VALSGÄRDE. DE LÖSA FYNDENS LÄGE INOM BÅTEN. SKALA 1:66

den översta klinksömmen ha spanten varit fästa med genom båda borden eller endast det övre (samt spanten) drivna järnnitar, de förut beskrivna längsta ankarnitarna. Där två sådana hittats på samma plats, kan den övre på något sätt ha fasthållit sittbrädan eller dess underlag. På rekonstruktionen, fig. 5—10, har föreslagits en ur träet utspard avrundad klamp vid ändan av brädan. En annan möjlighet är, att båda nitarna tillhört spantet, och sittbrädan löst inpassats med urtagningar för spanttopparna. I fören äro antydningarna om förekomsten av spant mindre regelbundna och föga framträdande, varför rekonstruktionen här blir ganska osäker. Vid det främsta relingsbeslaget har emellertid ett spant, skivformigt, angivits å teckningen. Vidare är ett spant antytt med prickade linjer,

där stävans upphöjning börjar. Aktern har ett av många kraftiga nitar och spikar markerat roderspant och ett av 5 cm långa nitar i översta sömmen m. m. utmärkt toppspant. Antalet spant i båtens bredare del är 5. Inalles ha alltså funnits säkert 8, möjligen 9 spant. Anmärkas bör att avståndet från roderspantet till närmast framförliggande spant är c:a 160 cm.³ Vid stävarna och till dem angränsande delar av kölen förekomma spikar, fig. 14—16, parvis liksom kölnitarna. De ha givetvis fasthållit bordens kanter och ändar vid stävarna, resp. kölen. På babords aktersida märkes för övrigt en ring med märkla, fig. 35. I likhet med en motsvarighet från Gokstad kan den ha varit fäst vid styrårens övre ända för att hålla det rep, som gav rorsmannen större

³ Jfr. ovannämnda norska båtar.

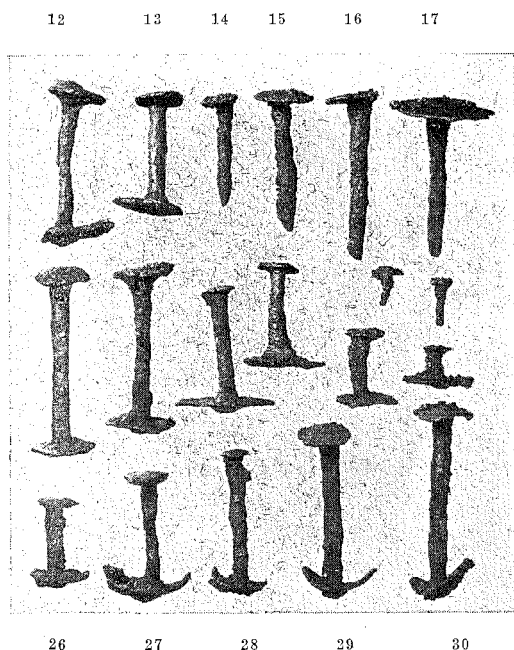

FIG. 12—30. KLINKNAGLAR 12, 20: KÖLSKARVNIT-
TAR; 13, 21: NIT FRÅN KÖLKANTEN; 14—16: SPI-
KAR; 17: OVANLIG SPIK FRÅN RODERSPANTET; 18,
19: STÖRRE VANLIGA NITAR; 22: STIFT; 23: NUBB;
24: DEN VANLIGASTE NITTYPEN; 25: SKARVNIT;
26—30: »ANKARNITAR».

kraft att dra åt sig roderskäftet vid häf-
tig manöver åt styrbord. Utanför re-
lingen vid samma ställe märkes en spik
och en nit, vilka möjligen tillhört styr-
åran. En bit in på mitten av babords
sida funnos ett par järnbleck, som av lä-
get att döma tillhört båten, men med
oviss funktion.

Mellan roderspantet och spantet fram-
för detta finns en grupp ännu ej omtalade
nitar, se fig. 11. De äro av kraftigare
byggnad: huvudet bredare och tjockare,
bulten grövre och nitbrickan *kvadratisk*
och tjockare, längden är 3—4 cm. Om
dessa haft med båten att göra är osäkert.
Platsen, där de ligga, brukade i samtida

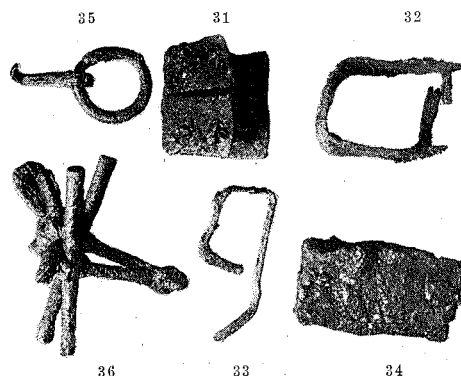

FIG. 31—36. AV RELINGSBESLAGEN, 31—34, ÄR 31
FRÅN DET FRÄMSTA SPANTET (8) OCH 33 FRÅN
RODERSPANTET (2). 35 RING FRÅN RODERTRAKTEN.
36 MUNBETT TILL HÄSTBETSEL.

båtar dels tjäna till ösrum, dels ha ett
litet golv för rogångaren. Ösrummet
var väl täckt av en lös lucka.

Rekonstruktionsförsöket, fig. 5—10,
har gjorts på följande sätt. Vid varje
spant ha på planen avståndet från kölen
till klinksömmarna å ömse sidor utrönts
med passare, varefter de så erhållna punk-
terna sammanbundits med jämna kurvor.
I längdprofil har kölen mellan spant 3
och 7 antagits nedpressad och bruten med
spant 5 som brytningspunkt. Kölen har
uträtats så, att den fått en obetydlig
böjning. Relingen tyckes ha böjts i mot-
satt led. Dess läge har antagits vara ur-
sprungligt vid spant 5 liksom i aktern och
i några punkter närmare fören. Förstä-
ven har uppdragits till samma höjd som
akterstaven, men fått en smalare form
från sidan sett (enligt nitarnas i tvärpro-
fil rekonstruerade läge, fig. 2 till vänster.
Mera fritt rekonstruerade äro klinksöm-
marna i längdprofilen. Utgående från
stävornas linjer och punkterna för de tre
översta sömmarna i mittpartiet, fig. 4,
ha sömmarna givits en åtminstone trolig

FIG. 37. SKÖLDBUCKLA, GRAV 2.

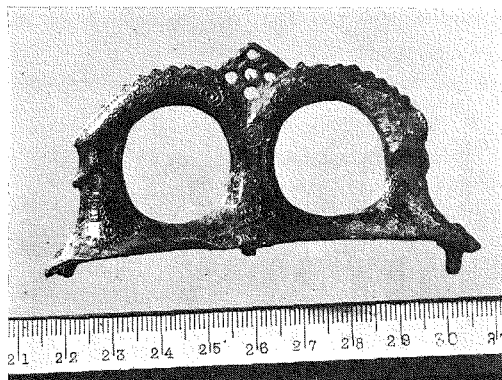

FIG. 38. DEL AV SELBÅGE, GRAV 2.

form. En tekniskt skolad fackman torde vara den enda, som kan göra en fullt tillförlitlig rekonstruktion.

Innanför relingen har en list antagits löpa, vars bredd är bestämbar med ledning av relingsbeslagen. Listens undre kant är osäker och har därför prickats i längdprofil. Man kan också tänka sig, att relingsplankan haft den av beslagen utvisade tjockleken, men också haft uttagningar för spanttoppar och sittbräden, vilket nödvändiggjort förstärkningar i form av de nämnda beslagen. Läget på nitarna vid spanttopparna tyckes visa, att en utvändig hälkäl förmedlat övergången mellan bord och reling. Av de större spantens antal att döma torde antalet roddarbänkar och därmed årpar ha varit 5. Båtens ringa höjd kan ej ha medgivit att århål anbringats i relingen. I stället ha väl årtullar varit placerade uppå den senare, ehuru inga spår finnas bevarade. En båt av denna storlek kan knappast ha haft däck. Visserligen finnes en rad nitar i översta bordet mellan spanten 3 och 5, men endast på *ena* sidan. Här skulle alltså en invändig list kunna

ha löpt, men då dessa nitar ej i övrigt skilja sig från vanliga bordnitar, så kan det ju tänkas, att översta bordet här varit delat på 2 plankor eller att lagning efter någon skada gjorts härstädes. Däckstijorna i de norska vikingabåtarna löpte dessutom i båtens längdriktning mellan de över spanten placerade tofterna. Någon motsvarighet på denna båt kan endast tänkas såsom ett mindre golv nära kölen.

Fynd, som säkerligen eller antagligen icke tillhört båten, äro inprickade på fig. 11. I fören synas skelettdelar av en häst, nämligen tänder, kranium och de grova benen i främre och bakre extremiterna.⁴ Till samma djur hörde tydligen de 3 här funna broddarna av järn. Ett litet hästbenstycke ligger 30 cm. akter om spant 6. Av övriga ben är det nära spant 3 funna klippbenet av människa samt det i närheten av samma spant vid babords reling påträffade benfragmentet av hund av intresse. Hundben träffas också i brandgravresterna från fyllningen.

⁴ Bestämningar av skelettdelarna i graven ha utförts av docenten E. Dahr, Lund.

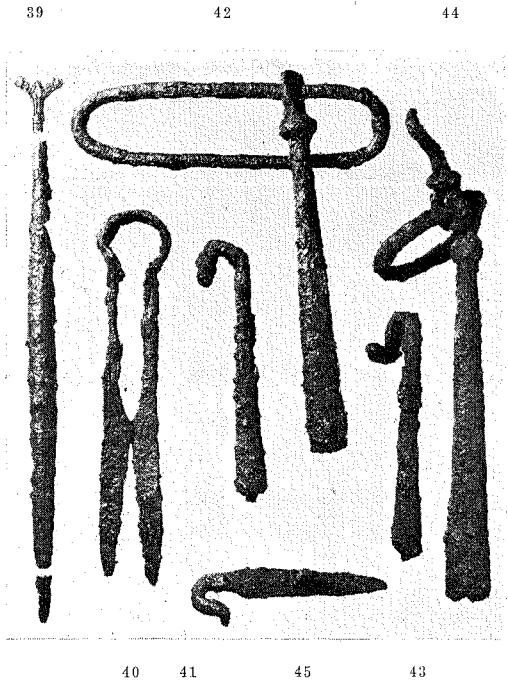

FIG. 39—45. 39: SKÖLDHANDTAG MED SPETSFRAGMENT (NEDTILL) OCH TREFLIKIGT BRONSBESLAG (LÄNGST UPP); 40: SAX; 41, 43: PÅLKKRÖKAR; 42, 44: »RANGLAR» ELLER »KÖRREDSKAP». SKALA NÄRA $\frac{1}{6}$.

Den döde har utrustats med vapen och redskap. Erfarenheten från liknande gravar i Vendel samt platsen för det funna klippbenstycket gör det sannolikt, att han legat eller suttit något akter om båtens mitt med benen mot fören, d. v. s. i detta fall mot sydväst. Det strax innanför norra båtkanten (styrbords reling) anträffade svärdet har i så fall nedlagts på hans högra sida. Det är av den under vikingatiden allra vanligaste typen — liknande ett sådant från Vendel IX — med uppifrån sett avlångt elliptisk hjalt, det övre här, liksom ofta annars, sammanväxt med den trekantiga svärdsknappen.⁵

⁵ Hj. Stolpe och T. J. Arne, Graffältet vid Vendel, Sthlm 1912.

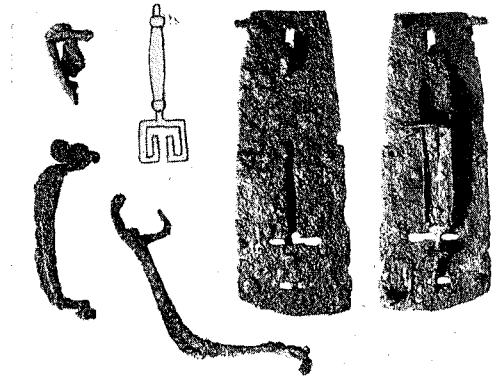

FIG. 46—51. DETALJER FRÅN ETT SKRIN AV TRÄ, JÄMTE REKONSTRUKTION AV SKJUTNYCKEL TILL LÅSET.

Klingan saknar den övliga blodrännan.⁶ Trärester synas såväl på tången — rester av handtaget — som på klingans nedre del — lämningar av slidan. Vapnet har under gravfyllningens tryck blivit något böjt. Bredvid låg en stor, vacker spjutspets med fyrsidig ornering av djupa skårar kring hålken, lik den i Vendel VIII. Ungefär på den plats, där vi få tänka oss den dödes midja, låg en enkel kniv; på hans vänstra sida en knippa av tretton pilspetsar av samma form som pilarna i Vendel II. Bakom och troligen delvis över den dödes huvud träffas de talrika delarna av skölden: en buckla med ganska markerad indragning mellan brättet och den högvälda överdelen; ett handtag liknande ett dylikt i Vendel II, men men endast ett av de tillhörande treflikiga ändbeslagen bevarat samt flera små trekantiga, figurstämplade bronsbleck och stift med kullriga silverhuvuden. Dessa hittades runt omkring, långt utanför

⁶ Dess udd torde ha avbrutits och gått förlorad under utgrävningen i samband med borttagandet av några ovanligt stora stenar, innan svärdet observerats.

bucklan; tydligen ha de prytt själva sköldskivan, som att döma av handtagets form varit plan.

Utom de nu beskrivna vapnen har den döde fått med sig ett flertal andra föremål, vilka samlats inom ett mindre parti av båten, sannolikt nedlagda strax framför den gravlagdes fötter. På babords sida hittades bland en mängd stift ett fint selbågskrön av mer ovanlig form, fig. 38, en dragkrok med tvärstång på spetsen, en även i övriga Valsgärdegravar och i Vendel VI och VIII företrädd form, samt en S-formigt böjd ten. Om de nämnda stiften tillhört selbågen eller tillhört något skrin, synes ej möjligt att med bestämdhet avgöra.

Till hästutstyrelsen hör även munbettet, fig. 36, som låg ovanför ett enkelt, på kölen ställt lerkärl, och ett intilliggande »körredskap» eller »rangel», fig. 42, motsvarande ett i Vendel VI, pl. XVIII, fig. 1, förekommande. En liknande hålk, men med rund ring och en däri fästad krok, jfr Vendel IV, pl. XV, fig. 4, låg i samma tvärsnitt av båten, vid styrbords reling. Omedelbart för om dessa saker, på styrbords sida, har ett skrin varit placerat. Det var försett med åtminstone två parallella, runt om sidorna gående järnband, ett lås, fig. 46—51, med tillhörande hasp, som fästats i locket. Detta hade ett handtag med rännformig mittdel och spiralupprullade ändar, fig. 47, jfr Rygh, Norske olds., fig. 451, och två enkla gångjärn, jfr Vendel IX, pl. XXVI, fig. 2, 5. En del småspikar av 2—3 cm:s längd och talrika stift med stora, kullriga huvuden

håva även hört till skrinet. Haspens trubbiga och gångjärnens spetsiga vinklar antyda, att skrinet haft snedställt lock, ungefär som en pulpet, i det att den låsförsedda framsidan varit avsevärt lägre än baksidan med fästena för gångjärnen. Av skrinets innehåll bevarades en sax, fig. 40, med cirkelformigt böjd fjädrande del och ett andra par hålkar, fig. 41, 43, vilka avslutades med krokar. Av dessa är den ena två gånger omböjd, jfr Vendel VI, pl. XVIII, fig. 7.

Gravinnehållets beskaffenhet gör det utan vidare klart, att anläggningen tillhör vikingatiden. Enligt den av Jan Petersen i »De norske vikingesværd» uppställda kronologien skulle, åtminstone i norska fynd, såväl sköldbucklan som de hålkförsedda »körredskapen» och spjutspetsen hänvisa till 800-talet, men svärdet och saxen snarast vara yngre. Intill dess en noggrann behandling av det motsvarande Upplandsmaterialet, särskilt från Birka, hunnit utföras, få vi väl alltså åtnöja oss med att beteckna tiden omkring år 900 som den ungefärliga tidpunkten för anläggandet av den nu beskrivna Valsgärdegravan.

Som vi sett, måste en hel del frågor lämnas obesvarade, men måhända kommer mera ljus att spridas häröver vid utgrävandet av de övriga gravarna. Det blir då också lättare att anpassa grävningssmetoden efter undersökningens mål. Utsikter till klarare besked om båtar och båtgravar äro slutligen att vänta i båtgravfältet vid Ensta gård strax söder om Valsgärde.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

TILL BORDSKNIVENS OCH GAFFELNS HISTORIA av SUNE AMBROSIANI.

För mången torde det stå i friskt minne, att det mot slutet av 1800-talet spred sig ett mode, som innebar, att det icke vore fint att vid måltiderna sticka kniven i munnen, »att äta med kniv». Personligen minns jag från Danmark under 1890-talet, hur man i vissa kretsar redan utvecklat sin uppfattning i denna fråga därhän, att det rent av hade blivit ett klassmärke, tecken på en viss bildning, om man åt med kniv eller icke. I våra dagar sprida sig som bekant moderna fort.

I en familj i Stockholm, där ett par för varje år nya springpojkar ofta få deltaga i måltiderna, fick man, då husmodern naturligtvis följt med modets växlingar i denna etikettsfråga, ännu fram emot år 1910 uppfostra pojkar att icke sticka kniven i munnen, men ungefär från denna tid behövdes det icke vidare. Modet hade under några få år redan spritt sig i så vida kretsar, att pojkar redan i hemmen fått lära sig att taga sig i akt i denna fråga. De visste alltså, huru de skulle skicka sig, när de kommo bort.

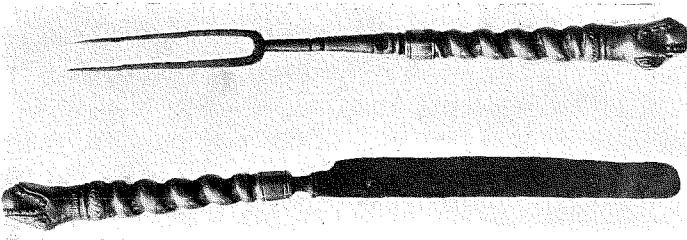
Att denna sed emellertid icke haft några uråldriga anor, är klart, ty gaffeln är som bekant icke något gammalt redskap.

Som exempel härför kan bland många anföras ett citat från en i dessa dagar utkommen skildring av Wilh. Andersson: »Allmogeliv vid mitten av 1800-talet» i Södra Möre, Småland, i Kalmar läns fornminnesförenings Meddelanden XVI—XVII, däri det heter: »Gafflar voro naturligtvis aldeles okända redskap». Om man sålunda ej brukade fingrarna, stod endast kniven till buds för att föra maten till munnen.

I ett nyligen i London utkommet arbete har utgivaren sammanställt åtskilliga uppgifter till knivens och gaffelns historia av stort kulturhistoriskt intresse. De fastslå nämligen några huvuddata till dessa redskaps historia¹.

Det anses allmänt, att under medeltiden varje man fört med sig en vid bältet buren kniv, som togs i bruk närhelst en sådan behövdes, således även vid bordet, ty värden försåg ej på denna tid gästerna med egna kuvert. Ännu fram emot tiden omkring år 1600 åt man med fingrarna eller med kniv, då i alla länder i Europa utom i Italien, bordsgaffeln varit ett fullständigt okänt redskap. För att man när man åt skulle kunna spetsa t. ex.

¹ Bailey: Knives and forks, London 1927.

KNIV OCH GAFFEL FRÅN 1600-TALET'S MITT. SKAFT AV SILVER. FATABUREN 1915.

köttstyckena på knivsudden, måste denna vara avslutad med en vass spets. Författaren till ovannämnda bok har lyckats uppsåra ett citat ur en reseskildring av en engelsk resenär, utgiven i London år 1611, vilket citat är så upplysande för dessa frågor, att det torde förtjäna att här återgivas. Han skriver²:

I alla italienska städer och byar, genom vilka jag for, observerade jag ett bruk, som icke iaktogs på andra orter, där jag passerat. Ingen annan kristen nation än Italien har haft denna sed. Italienarna liksom de främlingar, som någon tid vistats i detta land, bruka nämligen alltid, när de skära maten vid måltiderna att använda en liten gaffel. Ty medan de med sin kniv, som de hålla i ena handen, skära stycken från köttträtt, hållade fast denna på fatet med sin gaffel, som de hålla i den andra handen. Vem det vara må, som sitter i sällskap med andra och äter, och som skulle komma att med sina fingrar vidröra köttträtt, från vilken alla de närvarande skola skära, skulle väcka anstöt hos hela sällskapet i så måtto, att han överträtt

reglerna för goda seder. För ett sådant misstag skulle han åtminstone bli satiriserad, om ej tillrättvisad i ord. Jag observerade, att detta bordsskick iaktogs överallt i hela Italien. De här använda gafflarna voro mestadels tillverkade av järn eller stål, någon gång av silver. Dessa senare tillhörde dock alltid endast de förmögna. Vad som förorsakat denna egendomliga sed är, att italienarna icke på några villkor kunna fördraga att se folks fingrar på faten, ty alla fingrar äro som bekant icke lika rena. Sålunda beslöt jag mig att antaga denna italienska sed att äta med kniv och gaffel, ej blott så länge jag vistades i Italien, utan även i Tyskland och många gånger i England, sedan jag kommit hem.»

När man tagit del av ovanstående framställning, är man sedan icke längre förvånad över att finna, att den äldsta i Victoria and Albert museum förvarade, i England utförda gaffeln bär årtalet 1632. Denna, som endast har två klor, är försedd med ett för tiden karakteristiskt skaft. Den tvåkloiga gaffeln är tydligen den äldsta, den tre- eller fyrekloiga kommer emellertid rätt snart efter den tvåkloiga i bruk. Sedan leva alla tre sorterna jämsides med varandra fram till

² Thomas Coryat of Odecombe: Coryats Crudities hastily gobbled up in five months travells in France, Savoy, Italy etc., London 1611.

våra dagar. Förskärargaffeln har dock alltid i England varit tvåkloig och är så fortfarande.

Användandet av gafflar slog emellertid icke på en gång igenom, utan det gick olika fort i olika länder. Så berättas, att vid Ludvig den trettondes änkas, Anna av Österrike, bord ännu ej funnits gafflar, utan att man använt fingrarna, och dock var hon en dam med höga anspråk på elegans.

Under 1600-talet blev gaffeln emellertid alltmer vanlig och utträngde så småningom den starkt spetsiga kniven som bordskniv. Knivbladet på bordskniven kunde sedan göras brett och spetsen rundad. Det finnes en historia, som förtäljer, att det skulle ha varit ingen mindre än kardinal Richelieu, som infört den breda kniven med rundad udd. Han hade nämligen ofta som gäst sin politiska medarbetare kanslern Séguier och denne hade för vana att doppa fingrarna i såsen och att vid bordet peta sig i tänderna med sin skarpspetsiga kniv. Dessa vanor skulle ha förargat kardinalen, men som han ej kunde säga något åt kanslern, befallde han i stället sin hovmästare att anskaffa bordsknivar med breda blad och rundad avslutning. Om denna anekdot är sann eller icke kan vara likgiltigt, ett är säkert, att det är just på Richelieus tid, som de bredbladiga bordsknivarna börja att komma i bruk för att rätt snart, redan innan 1600-talets slut bliva mycket vanliga.

Vad Frankrike beträffar finnes därtill en kraftigt bidragande orsak, nämligen ett av Ludvig den fjortonde utfärdat edikt från år 1669. Enär det tydligen alltför ofta inträffat, att gästerna

stuckit ihjäl varandra med de spetsiga bordsknivarna, förbjöds envar genom detta edikt att bära knivar med vass spets, och ej blott detta — knivmakarna förbjödos även att tillverka dylika knivar och värdshusvärdarna att framlägga sådana på matborden. De äldre spetsiga knivarna skulle även göras om och rundas i spetsen. Ett så kraftigt förbud måste naturligtvis ganska snart få stor betydelse för avskaffandet av de förföljda knivtyperna.

Under 1700-talet breddades knivbladen och uddarna vidgades bakåt för att man, då avståndet mellan spetsarna på gafflarna vore för stort för att uppfånga ärtor och liknande föda, skulle med kniven bekvämt kunna göra detta. Den gången fanns det sålunda icke inom något samfundsskikt en tanke på, att det skulle ha varit opassande att införa knivbladet i munnen. Från 1700-talet finnes jämväl en anekdot, som belyser den dåtida tankegången. En engelsman inbjöd en oriental att vid måltiden använda gaffel. Denne avböjde dock detta sägande: »Denna gaffel har sannolikt varit i munnen på hundratals människor innan den kommer i min och därvid kanske också i munnen på någon min fiende. Blotta tanken är mig motbjudande!»

Bruksknivarna voro givetvis försedda med enkla och praktiska skaft, men redan tidigt utvecklades en stor lyx vid utförandet av såväl kniv- som gaffelskaft. Under renässansen och framåt utfördes sådana av horn, elfenben eller i sällsynta och dyrbara stenarter. En mängd sådana skaft finnas bevarade och en del framstående representanter äro avbildade i ovan anförda planschverk.

Sedan knivar och gafflar under 1700-talet blivit en bruksvara väsentligen genom framkomsten av seden, att värdfolket skulle förse varje gäst med full uppsättning vid varje kuvert stegrades tillverkningen ansevärt. De flesta av dessa knivar och gafflar försågos med praktiska skaff, men i vissa fall utvecklades fort-

farande en avsevärd lyx vid sådana utförande. Naturligtvis ha i en onaturligt stor proportion dessa med lyxskaff försedda knivar och gafflar blivit till vår tid bevarade och reproducerade. Av dessa skola vi emellertid ej draga några förhastade slutsatser om sådana knivars talrikhet i gamla dagar.

ÖSTGÖTAR FRÅN FEM SEKLER. PORTRÄTT OCH MILJÖ. UTSTÄLLNING I LINKÖPING 18 JUNI—1 AUGUSTI 1929 AV THURE NYMAN.

Samtidigt som den moderna östgöta-konsten hade en generalmönstring och äldre och nyare östgötsk hemslöjd uppvisades på jubileumsutställningen i Skänninge, anordnades i Linköping en exposition av porträtt, som avsåg att hedra minnet av de män och kvinnor som i forna och senare tider gjort östgötanamnet ärat och känt. Utställningen tillkom på initiativ av grevinnan Alice Trolle, och behållningen var anslagen till hjälpverksamheten för de blinda inom landskapet.

Utsedd att anordna denna utställning, företog undertecknad under senare hälften av april för Nordiska museets räkning en undersökning av ett tjugotal Linköpingshem, vilken lämnade ett rikt resultat. Detta lades i huvudsak till grund för den miljöutställning som enligt den uppgjorda planen skulle bilda ramen till porträtten. Under maj och början av juni snabbinventerades landskapets slott och herrgårdar med huvudvikten lagd på porträttbeståndets katalogisering.

På grund av »de lokale forhold» uppdelades utställningen i två avdelningar, en rent personhistorisk och en stilhisto-

riskt ordnad. Den förra omfattade porträtt av landshövdingar över Östergötland, biskopar i Linköpings stift samt konstnärer, författare, musiker o. s. v., som varit till börden östgötar eller inom landskapet haft en betydande del av sin verksamhet förlagd. Några exempel på här utställda föremål skola nämnas nedan.

I den kronologiska avdelningen voro periodvis sammanförda dels porträtt alltför femtonhundratalet och fram till föregående århundrades mitt, dels möbler, silver och andra föremål ägnade att understryka tidskaraktären och ge en antydning om den miljö vari de å porträtten framställda människorna levat.

Katalogen upptog omkring fyrahundra femtio porträtt i olja, pastell, akvarell, teckning, gravyr, miniatyr, silhuett, litografi och skulptur, och utställningen gav i stort sett en bild av porträttkonstens utveckling i vårt land från de anonyma renässansmästarnas stela men nobla konterfej till Troilis raffinerade färg och sensibla människouppfattning. Flertalet av de mest kända konstnärerna från den tid utställningen omfattade, voro represen-

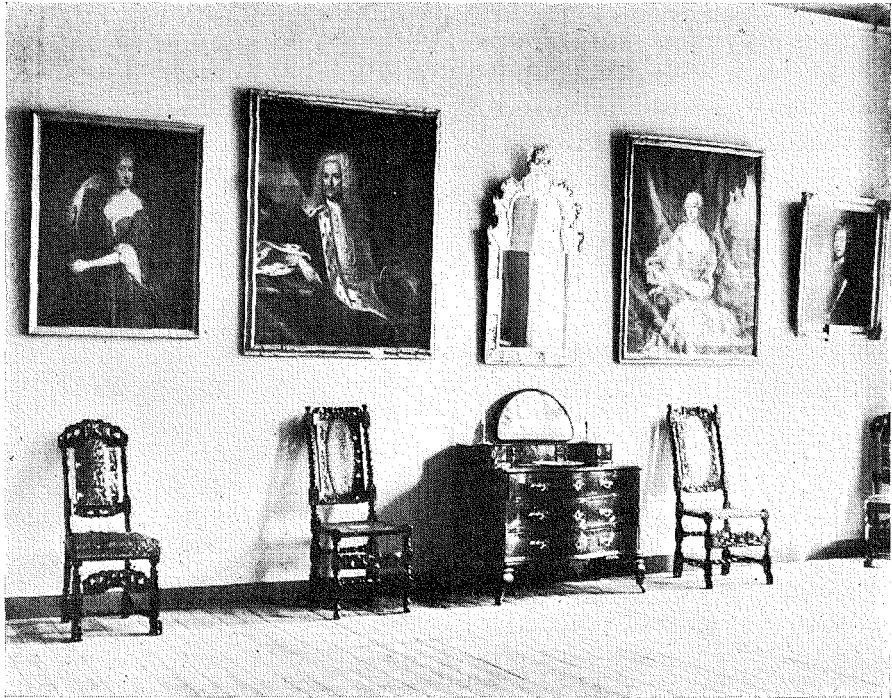

FIG. 1. INTERIÖR FRÅN UTSTÄLLNINGEN I LINKÖPING. »ÖSTGÖTAR FRÅN FEM SEKLER.»

terade med ett eller flera verk, och en rad provinsmästare eller andra och tredje rangens kringresande konterfejare voro företrädde med talrika arbeten, emedan dessa bilder ofta nog ha ett betydande kulturhistoriskt värde, om de än brista obotligt i det konstnärliga.

Utrymmet förbjuder att här lämna en ingående redogörelse för utställningens konst- och kulturhistoriska facit, men några exempel må vara på sin plats.

Till de konsthistoriskt intressantaste föremålen måste räknas det förfinade porträttet av Erik Larsson Sparre, daterat 1595 (nr 2) samt de bägge bilderna av Per Nilsson Natt och Dag och hans hustru Kristina Stenbock (nr 6 och 13) från 1633, utförda med en delikatess i

färg och linje, som tyder på en mästare av då för tiden i Sverige ovanlig rang, måhända någon invandrad holländare. Bland porträtten från århundradets slut ur de Ehrenstrahlska och Meytenska skolorna fanns intet därmed jämförligt. Ehrenstrahls 1675 signerade bild av Johannes Terserus bröt sig fördelaktigt ut ur raden av tama biskopskonterfej och Hysings porträtt av biskop Magnus Pontinus hade sitt intresse dels därför att hans bilder äro relativt sällsynta i hemlandet, dels såsom exempel på den vanvård offentliga institutioner kunna tillåta sig gent emot sina ägodelar. Men först med det briljanta porträttet av friherre Ernst August Wellingk (nr 66) målat av George Desmarées omkring

FIG. 2. GREVINNAN VILHELMINA DOUGLAS, 1753—1839, NR 485. OKÄND MÅSTARE, 1770-TALET.

1715, då han alltså endast var en aderton års yngling, och ännu knappast lämnat sin lärars ateljé, komma vi till en verkligt betydande sak, som visar vilken överlägsen begåvning den unge konstnären ägde. De Schröderska paradfigurerna med sin torra färggivning och tama karaktäristik och Scheffels lamt individualiserade hattar och mössor i blänkande bröstharnesk och blå eller grön uniform komma oss att känna Desmarées' landsflykt som en större förlust för den svenska konsten. Ett par Lundbergspasteller hade ingenting nytt att säga om denne damernas flatteur, och Per Krafft d. ä:s bild av Göran Gyllenstierna (nr 121), signerad 1771, gav knappast mer än en påminnelse om konstnärens Roslinska skolning i den eleganta stoffbehandlin-

gen och det världsmannamässiga leendet. Breda var däremot företrädd av några ganska representativa saker, såsom det soignerade profilporträttet av ärkebiskop Lindblom i svenska dräkten från 1786 (nr 160) och ett bravurnummer som bilden av fältmarskalken Klingspor (nr 140) jämte en rad andra. I Bredas hektiska kolorit slår det äldre svenska måleriet för sista gången ut i full blom. Den följande periodens torra och sterilitet märkes kanske bäst just på porträttets område. Det är en påfallande låg och kvalitativt svag produktion av dylika under 1800-talets första decennier. Porträttet hade råkat i misskredit som konst — högst naturligt för resten i en tid, då man endast ville syssla med »höga idealer». Det är ingen lämplig jordmån för människoskildring. Sergel hade stundom lyckats förlika sin klassicistiska teori med sitt psykologiska intresse, och under den följande perioden finner man goda porträtt jämförelsevis oftare i skulpturen än i måleriet. Ett vackert exempel bjöd utställningen på i Byströms byst av den unge Erik Swartz (nr 314), utförd i Rom 1812. Sandbergs hederliga porträtt av Berzelius (nr 284) och Södermarks i sin art fulländade målning av Lovisa von Fersen (nr 387) utgjorde ett par ljuspunkter i den fadda samlingen av Petter Lehmans och därmed jämförliga artisters fabrikat. Ett par porträtt (nris 265 och 324) av den ofta jämnstrukne C. V. Nordgren förtjäna nämnas för sin ypperliga karaktäristik. Men det är först med Troillis bägge bilder av A. M. von Arbin och hans fru (nris 402 och 412) samt Jernbergs porträtt av Markus Larsson (nr 403), som

vi möta tecken till den kommande utvecklingen med dess rikare och mera levande färg och dess djupborrande psykologi.

Vända vi oss från porträtten till de föremål som formade rumsbilden kring dem, är främst att anteckna ett kabinettskåp från 1600-talets mitt med allegoriska framställningar i snidat och färgat trä, sannolikt Nürnbergerarbete, en spegel med ritad dekor och förgyllda tennornament i Burchardt Prechts art, en praktfull rokokobyrå av Linning, och ett skrivbord i samma stil. En byrå, signerad Jonas Hultsten, ett väggur av Jakob Koch och en spegel med bord av Nils Meunier och hallstämplad i Stockholm 1781 utgjorde de viktigaste inventarierna i det gustavianska rummet, där man också återfann en mindre spegel med tillhörande bord i vitt och guld och försedd med Linköpings Hall- & Fabriksstämpel och de tills vidare otydda mästarinitialerna P. W. B. Möbler av otvivelaktig östgötisk tillverkning äro för övrigt sällsynta, då stämpelvänet sannolikt inte upprätthållits lika rigoröst i landsorten som i Stockholm, men även en Norrköpingssnickare var representerad på utställningen med

ett litet väggbord av helt och hållet från huvudstadstypen avvikande karaktär och signerat I. Magn. Benrling 1801.

Bland de utställda silverföremålen tilldrogo sig den punsade Lagerfeltiska kannan av W. Lennartson Weber i Linköping 1649 och ett fat med rik driven och ciselerad dekor av Norrköpingsmästaren M. Abrahamson Myrman det största intresset. Samtliga östgötastäder voro mer eller mindre rikt representerade, och andra fyllde ut bilden av det svenska silversmidet under dess glansperiod. En rikhaltig kollektion hade ställts till förfogande av dr Emil Hultmark, och från Örtomta kyrka hade det praktfulla Bannér-Wellingska silvret lånats till utställningen, som även omfattade böcker och manuskript av östgötaförfattare och en mängd andra föremål av personhistoriskt intresse.

I samband med och för samma välgörande ändamål som utställningen i Linköping uppläto ägarna till Sturefors, Lövestad, Adelsnäs och Olivehult sina hem för allmänheten, som under sakkunnig ledning fick ta i betraktande de rika skatter av en gångens tids kultur som där bevarats.

CARL XI:s STUGA, ÄLVDALEN DALARNA, av OLA BANNBERS.

I juni månad 1686 företog Carl XI en inspektionsresa till de mot Norge gränsande landskapen Jämtland, Härjedalen, Dalarna och Värmland. Resan företogs genom landskapen i här nämnd ordning och gick från Härjedalen över Mora finnmark till Älvdalen i Österdalarna och därifrån till Lima och Malung i Västerdalar-

na; från Vallerås by i sistnämnda socken fortsattes rakt över skogen till Ambjörby i Värmland. Minnet av detta konungabesök har fortlevat i en del sägner, traditioner och minnen i övre Dalarna. Sålunda känner man i Malung ännu till konungens väg till Värmland, den s. k. Brovägen — en förtrupp färdades nämligen före och

spångade (lade broar över) myrarna samt gjorde trakten framkomlig för den ridande konungen. Befolkningen tog sedermera denna väg i bruk, och i vissa partier bibehålles den än i dag. Invid Brovägen finns en tjärn, som kallas Silverbetseltjärn eller Betseltjärn; den förklaras ha fått sitt namn därav att konungens häst skakade av sig betslet i tjärnen, när han vattnades där. I Vallerås by kan man ännu utpeka tomten efter loftet, vari konungen låg de timmar, han rastade (enligt uppgift blev loftet rivet först 1870), samt källan, varur han drack¹.

Ännu rikligare förekomma minnena från Konung Carls besök i Älvdalen. Dit kom han den 12 juni, låg över söndagen den 13 och fortsatte till Västerdalarna den 14 juni². Själva färdvägen genom socknen är markerad med liknande minnen som i Västerdalarna. Hülphers omtalar Kungsbron, d. v. s. den spång som vid tillfället lades över den vattenfyllda Dyfverån³; v. Unge nämner en plats som kallades Kungsnäsan och utgjordes av kvarlevorna efter ett bergras, som inträffade vid konungens förbirit⁴ och för bröderna Gahn visades 1765 den källa i närheten av Evertsbergs kapell, varur konungen drack, då han färdades förbi⁵.

På söndagen bevistade konungen gudstjänsten i Älvdalens kyrka och befastade minnet därav genom en ansenlig gåva i

¹ Karl-Erik Forsslund: Med Dalälven, del II, bok III, Malung. Stockholm 1925.

² Sune Hildebrand: Karl XI:s almanacksanteckningar. Sthlm 1918.

³ Abr. Hülphers: Dagbok öfver en Resa igenom — — — Dalarne år 1757. Västerås 1763.

⁴ O. S. v. Unge: Vandrिंग genom Dalarne år 1826. 2 uppl. Sthlm 1831.

⁵ Gahn: Tvenne Dalaresor 1765 och 1799. Falun 1909.

låven samt 400 daler silvermynt till kyrkobygget, varom han gjorde egenhändig anteckning i kyrkans bok. På söndagskvällen besökte konungen med uppvaktning ett bröllop i kyrkbyn, där konungen dansade med bruden samt gav 20 dukater i brudgåva. Vid tillfället tjänstgjorde Daniel Buscovius' dotter, komministeränkan fru Stobæa, som spelman och trakterade nyckelharpan. Detta musikinstrument synes hava bevarats som ett minne från tilldragelsen, och bröderna Gahn sökte 1765 »få se den fiol, på vilken man spelat då konung Carl var där», men lyckades inte »emedan allt folket var borta». v. Unge nämner också nyckelharpan som en bekant »påminnelse» från kungabesöket.

Den stuga, där bröllophögtidligheten hölls, utmärktes sedermera genom att i densamma uppsattes en minnestavla, som enligt Hülphers hade följande lydelse:

C. XI. R. S.

Wår Allernådigste Konung Kongl. Maj:t till Sverige, Konung Carl den Ellofte, reste Anno 1686 igenom Dalarna, och den 13 junii, wid samma resa, behagade H. K. M. samt tillika dess medfölje, hedra detta ringa hus, och frögdade Brude folket, som då begingo sin heders-dag. Gud förläne Hans Kongl. Maj:t långt lif och et önskeligit Regimente, ønske wi alle af hjertat.

Dalekarlia.

Bröllopgården var gamla Travaregården i Kyrkbyn och stugan kallades Carl XI:s stuga. Till en början underhölls den av socknen och utgjorde sålunda ett monument. Vid bröderna Gahns resa

FIG. 1. KARL XI:S STUGA, ÄLVDALEN, DALARNA. EFTER LITOGRAFI AV R. BROUHN.

tjänstgjorde den som resanderum till gästgivaregården. Om dess vidare öden vet man intet annat än att den flyttades, inköptes slutligen av en privatman och revs år 1877. Timret ingår i nuvarande läkarbostaden.⁶

Travaregårdens stuga var sålunda på god väg att bli ett bland Dalarnas bättre konungaminnen och monument. Och det är väl i dess egenskap av sådant, som Rob. Wilh. Brouhns litografi kommit till, fig. 1, den enda avbildning av stugan som synes existera. Brouhn levde 1807—1882 och studerade vid Konstakademien i Stockholm på 1830-talet. Aug.

⁶ Karl-Erik Forsslund: Med Dalälven, del I, bok II, Älvdalen. Sthlm 1919.

Hafström omtalar, att han ansågs som en av Akademiens mest lovande elever, och omnämner honom som arkitekt och akvarellist⁷. Sannolikt ligger också en akvarell till grund för litografien. Huruvida Brouhn på platsen gjort skiss eller utkast eller ens med egna ögon sett stugan är dock disputabelt, så pass främmande för Dalarna som bilden i själva verket är. Redan första totalintrycket är otroligt och falskt. Den lutande vägvisaren med sin inskrift har naturligtvis saknat motsvarighet i verkligheten, då platsen låg mitt inne i byn och på denna tid sådana moderna inrättningar som

⁷ August Hafström: De bildande konsternas utövare i Sverige 1600—1884. Sthlm 1884.

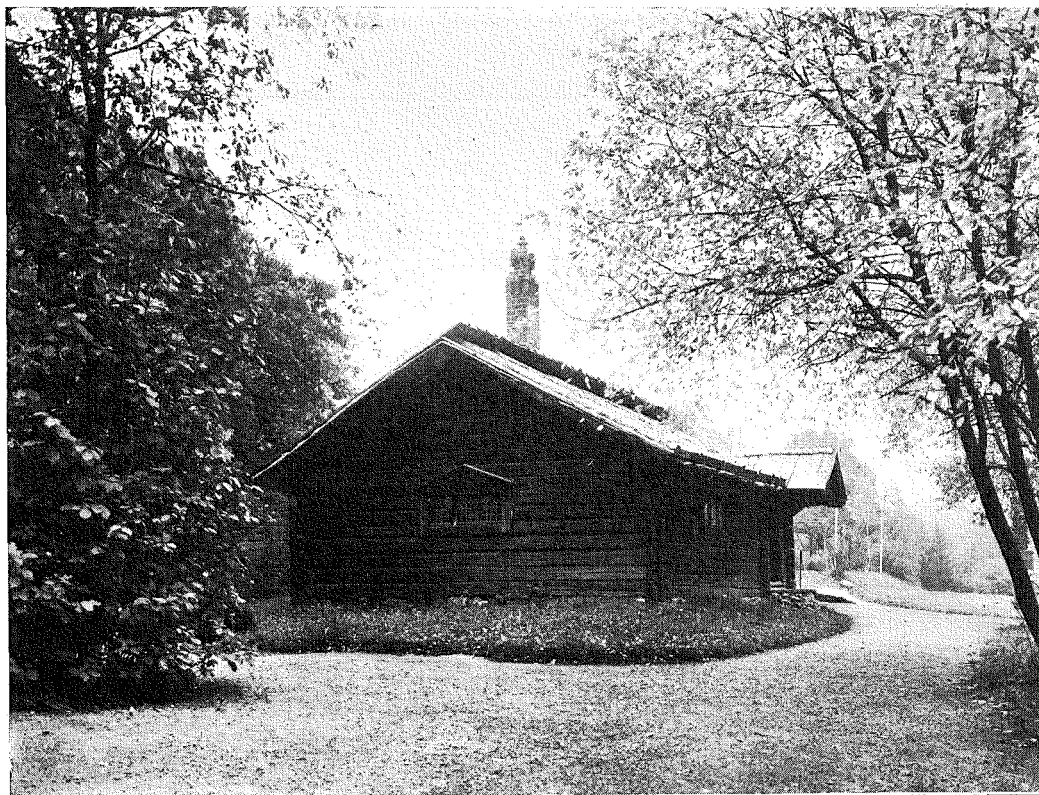

FIG. 2. MORASTUGAN, SKANSEN, STOCKHOLM.

vägvisare saknades i dessa trakter; den är väl ett naivt försök att lägga in lokalrubrik i bilden. Förgrundsfigurerna höra inte alls hemma i den angivna orten, åtminstone inte mannen, som bär en romantiserad modedräkt.

Vidare kunde inte en stuga i Dalarna ligga isolerad på det sätt som bilden anger, den måste mer eller mindre ingå i ett gårdskomplex av många byggnader — åtminstone en stuga av de angivna kvalifikationerna. Här representeras det övriga av gården genom ett avsides liggande hus, som skall föreställa ett härbre. Det står riktigt nog på ett stolpunderrede, som

dock är så förenklat, att det helt och hållet liknar ett modernt betongunderrede. Utom dörren på långsidan har härbret också dörr eller fönster i gaveln; denna dörr är sannolikt en missuppfattning av den lilla glugg, som brukar finnas högst upp i röstet på härbren. Taket ger på bilden intryck av ett sydsvenskt halmtak, då det i verkligheten har varit vedtak; halmtaken äro okända på orten. Väderflöjlarna vid gavlarna på härbret liksom på byggnader, som skynta i bakgrunden, motsvara sannolikt verklighetens takvedskryss.

Det skissartade, förenklade och mindre

verklighetstrogna i dessa partier kan naturligtvis förklaras med att det rör bisaker, som konstnären medvetet undertryckt för att framhäva huvudsaken — stugan. Denna är också mera utarbetad i detalj men knappast mera verklighetstrogen. Det, som främst faller i ögonen i fråga om själva byggnadskroppen, är återgivandet av materialets behandling. I stället för de rundtäljda väggtimmerstockarna med sexsidiga, resp. ovala eller på annat sätt speciellt utformade ändfasader på knutskallarna, som man väntar sig från övre Dalarna, visar bilden ett väggtimmer av fyrkantskurna bjälkar utan särskild behandling av knutskallarna. Inte ens i sen tid, sedan det bilade timret kom i bruk, finner man motsvarighet till denna form på timret. Vidare skulle stugan, att döma av bilden, vara en s. k. parstuga, d. v. s. en byggnad med ett rum åt vardera gaveln och förstuga och kammare emellan dem. Denna stugutyp, som är eller har varit vanlig i Dalarna för övrigt, förekommer endast i strödda fall eller spårvis i Ovan-siljansområdet och saknas i Älvdalen. Om vi finge sätta tro till Brouhns bild, skulle Carl XI:s stuga kunna visa, att parstugan förr funnits där. Emellertid visar bilden med de tvenne skorstenarna en parstuga med eldstad i båda rummen, under det att en normal parstuga av gammalt hade eldstad i det ena; det andra rummet var kallrum. Därtill är å bilden ena skorstenen placerad i främre takfallet, varigenom en normal och praktisk parstuguplan är förstörd då härvid antingen kammarn måste saknas eller också måste den användas som genomgångsrum till bortre rummet. Även om kam-

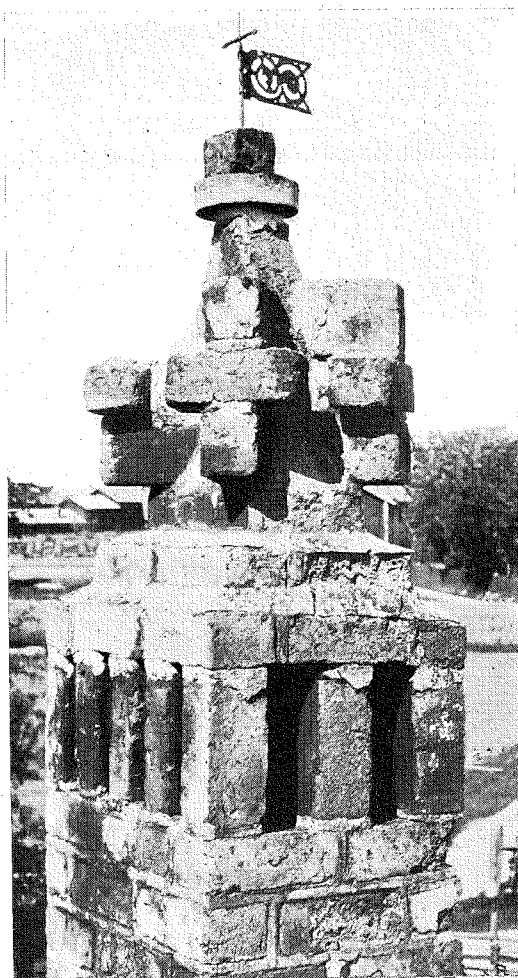

FIG. 3. SKORSTEN, FÅRNÄS, MORA SN, DALARNA.

maren skulle saknas och förstugan gå tvärs igenom hela byggnaden är dock skorstenen i främre takfallet någonting så egendomligt att man måste misstänka, att en fri konstruktion föreligger i ena halvan av byggnaden. Man är nästan frestad antaga, att bortre halvan av stugan på bilden är tillkommen för att byggnaden skall kunna ge bättre balans åt den praktfulla förstugukvisten, som vis-

serligen gör sig på bilden men saknar motsvarighet i verkligheten. Förstugukvistarna på orten äro av långt enklare typ och i äldre tider förekom mest ett förtak över dörren såsom på den här avbildade Morastugan på Skansen; där en mera utbildad kvist förekom i äldre tid, var den konstruerad för ett alldeles speciellt ändamål, som v. Unge hänsyftar på, då han säger: »Man torde ha svårt tro mig om jag säger, att många stugor i Älvdalen ha bredvid dörren ett sådant utbygge, som man i andra orter plaserar så avlägset som möjligt.» — — — För övrigt förstör bildens förstugukvist stugans framsida så fullständigt, att fönstret därstädes, som till äventyrs också är alltför kraftigt tilltaget, utfyller hela väggen. Gavelväggens fönster däremot synes vara riktigt återgivet med sin i fals gående, höj- och sänkbara fönsterlucka. Men ovanför detta fönster finnes en för en ryggåsstuga oförklarlig glugg.

En i ögonenfallande detalj på bilden av Carl XI:s stuga är det torvtäckta taket. I övre Dalarna är torvtaket helt och hållet okänt utom på bastubyggnader, och det är sannolikt icke ursprunglig takform på denna byggnadstyp heller. Överhuvudtaget är takvedstaket den förr allenarådande taktypen och den karakteristiska skillnaden mellan de tvenne taktyperna framgår vid jämförelse mellan bilderna 1 och 2; det är svårt att förutsetta en missuppfattning från konstnärrens sida som grund för taket å förra bilden. För övrigt är taket felkonstruerat, i det att det saknar mullrevel. Själva

takunderlagets konstruktion i takskäggs-partiet tillhör ett sydligare område.

I det föregående påpekades det otroliga med två skorstenar på stugan. Till detta kommer att dessa skorstenar ha en alldeles fantastisk form. Tydligt ligger begreppet kronskorsten till grund; en typisk kronskorsten med väl utformad krona visar bild 3. Någon likhet mellan detta krön och någotdera av krönen, som Brouhn återgivit, kan man svårigen finna. Med god vilja kan man kanske återfinna kronans kropp i den bortre skorstenen och dess tak och krön i den närmaste. För övrigt äro skorstenarnas vattubandspartier rätt placerade men oriktigt återgivna, vad konstruktionen angår. I övre Dalarna murades vattubandet av helt och oformat tegel och avtrappades i takfallets plan, såvitt man inte till vattuband inlade en horisontal stenhäll, som hade ett upphugget hål för rökgången och som runt om nådde ett stycke utom skorstenskroppen.

Av allt att döma har Brouhn utarbetat bilden utan att ha föremålet för ögonen. Troligen har han byggt på beskrivningar och för resten lagt in och utarbetat detaljerna så, som han känt till dem från sydligare trakter och därjämte sökt få fram ett så romantiskt och ålderdomligt intryck som möjligt.

Något dokument är således inte Brouhns »Carl XI:s stuga»; tvärtom utgör den ett intressant exempel på nödvändigheten att med försiktighet använda konstnärnsprodukter som eventuella belägg vid etnologisk forskning.

FÖRENINGENS FÖR SVENSK KULTURHISTORIA STYRELSEBERÄTTELSE FÖR ÅR 1928.

Föreningen har under 1928 tillryggalagt sitt elfte arbetsår.

De i Föreningens stadgar föreskrivna uppgifterna har Styrelsen tillgodosett på följande vis:

Allmänna sammanträden ha hållits under året i Stockholms Högskola, Norrtullsgatan 2, måndagen den 6 februari, torsdagen den 12 april och måndagarna den 22 oktober och den 3 december.

Måndagen den 6 februari höll professor Otto von Friesen föredrag över sina forskningar rörande Codex Argenteus, se Rtg 1928 sid. 1 ff.

Torsdagen den 12 april föreläste intendenten för Livrustkammaren friherre Rudolf Cederström över »Den gamla Livrustkammaren och andra rustkamarar».

Måndagen den 22 oktober talade amanuensen Gösta Berg över »Några ålderdomliga slädkonstruktioner och arkitekten Arre Essén föredrog: Några iakttagelser rörande Karlbergs Slotts byggnadshistoria under den De la Gardieska tiden och

måndagen den 3 december höll professor Nils Lithberg föredrag över Maternella drag i Asaläran och demonstrerade amanuensen Gösta Selling med talrika skioptikonbilder den äldre herrgårdskulturen i Stockholmstrakten.

Dessutom hava Föreningens medlemmar varit inbjudna att den 12 april bese den med anledning av Livrustkammarens 300-års jubileum i Nordiska Museets utställningssal anordnade tillfälliga utställningen »Lilla rustkammaren på Gustaf II Adolfs tid» och att söndagen den 28 oktober besöka Karlbergs slott utanför Stockholm som demonstrerades av Kgl. Krigsskolans chef överste C. Uggla, kapten Petri och arkitekt Arre Essén.

Under året har utgivits två dubbelhäften av Rtg om tillsammans 12 sextonsidiga ark och som nr 4 i Broschyrserien: Föreningen för Svensk Kulturhistoria tio år, bl. a. med innehållsförteckning till Rtg bd I—X.

Det vartannat år återkommande sommarmötet hölls i Gävle den 16—19 juni och var besökt i den utsträckning dylika möten brukar. Om dess förlopp se Rtg 1928 sid. 182—192.

Styrelsen har sammanträtt fredagen den 7 dec. och rådet den 18 april 1928.

Vid decembersammanträdet återvaldes den förutvarande styrelsen.

Under året har Föreningen åtnjutit ett till 800 kronor nedsatt statsanslag, tack vare ett anslag från Prytziska fonden och en mecenat har Rtg dock kunnat utkomma i ovan angivna

omfång. Föreningens medlemsantal går långsamt tillbaka och måste detta vidmakthållas och ökas genom medverkan av alla för Föreningens bestånd intresserade krafter, om Föreningen skall kunna fortsätta sin verksamhet.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

1/1 1928.

<i>Tillgångar:</i>		
A.-B. Sv. Handelsbanken	1,717: 69	
Kassabehållning	570: 77	2,288: 46
50,000 ex. av Rtg à 0,3752	18,761: 54	
	Kronor	21,050: —
<i>Skulder:</i>		
Ledamöter, stödjande	6,000: —	
» ständiga	15,050: —	
	Kronor	21,050: —

VINST & FÖRLUST KONTO.

<i>Inkomster:</i>		
Årliga medlemmar	3,820: —	
Statsbidrag	800: —	
Gåva	1,000: —	
Rigs försäljning	375: 40	
Anslag från Jernkontoret till klichéer	300: —	
Räntor	21: 20	
Förlust täckt ur vängåvan	409: 85	
	Kronor	6,726: 45
<i>Utgifter:</i>		
Tryckningskostnader	5,289: 90	
Författarearvoden	927: 50	
Porto & ömkostnader	509: 05	
	Kronor	6,726: 45

UTGÅENDE BALANS KONTO.

31/12 1928.

<i>Tillgångar:</i>		
A.-B. Sv. Handelsbanken	1,798: 74	
Kassabehållning	489: 72	2,288: 46
54,400 ex. av Rtg à 0,3448	18,761: 54	
	Kronor	21,050: —
<i>Skulder:</i>		
Ledamöter, stödjande	6,000: —	
» ständiga	15,050: —	
	Kronor	21,050: —

Stockholm i mars 1929.

JOH. HELLNER.

STEN WESTERBERG.

SUNE AMBROSIANI.

CARL SAJLIN.

ELIS SIDENBLADH.